

RENDEKÉPEK, RENDEK, RENDSZERVÁLTÁS BEILLESZKEDNI, DE HOVÁ? KÍVÜL MARADNI, DE HONNAN?

FURMANNÉ PANKUCSI MÁRTA

A társadalmak működésének rendje

Magyarország jövőjét alapvetően meghatározza, hogy sikerül-e megerősíteni, vagy legalább megőrizni az összetartozást, a társadalom kohézióját. Ma a kohéziót fenyegető reális veszély, hogy valamelyik társadalmi csoport, vagy az ország valamelyik régiója, térsége, települése végérvényesen leszakad a többségtől.

A kohézióhoz, a kommunikáción és együttműködésen alapuló összetartozáshoz elengedhetetlen, hogy legyenek általánosan elfogadott és tiszteletben tartott szabályok. Ezen alapulhat az egymás eltérő értékeinek, normáinak elismerése, tiszteletben tartása.

Minden korban, minden társadalom működésének alapfeltétele, hogy az egyének és csoportjaik elfogadják a társadalom, a közösség adott rendjét, betartsák a legfontosabb követelményeket, azaz beilleszkedjenek. A kívül állók, a kint rekedők, vagy éppen kirekesztettek mindig potenciális veszélyt jelentenek az adott rend fennmaradása, folyamatos újrateremtése szempontjából.

Az egyik legalapvetőbb társadalmi funkció a társadalom integrációjának fenntartása, mellyel szorosan összefügg a mintafenntartás. Az emberi közösségek integrálják tagjait. Itt alakulnak ki azok a kommunikációs kapcsolatok, interakciók, együttműködések, melyek befolyásolják az egyének magatartását és ezáltal a társadalom működését. Parsons értelmezése szerint ez a társadalom szociális szférájának az alapfunkciója. A közösségek, az emberi társas kapcsolatok tere ez. Itt meghatározó tényező a befolyás, vagyis a másik életében játszott jelentős szerep. Az emberi kapcsolatok eltérő fontosságúak. A Jelentős Másik képes befolyásolni életünk alakulását, az általa történő elfogadás, pozitív visszaigazolás az életben maradásnak ugyanolyan fontos feltétele, mint a legalapvetőbb létszükségletek kielégítésére szolgáló anyagi javakhoz való hozzájutás. A klasszikus közgazdaságtalan képviselői, így különösen Adam Smith, is felhívták a figyelmet arra, hogy az embereknek két egymással egyenrangú alapvető szüksége van. Az egyik az életben maradáshoz nélkülözhetetlen anyagi javak iránti igény, a másik ugyanilyen alapvető szükséglet: a mások általi elismerés, így kiváltképp a Jelentős Másik általi pozitív visszaigazolás, a sikeresség iránti vágy.

Amennyire igaz az, hogy a környezethez való adaptáció, a környezettel folytatott anyagcsere, az anyagi javak megszerzése a biológiai létezés feltétele, annyira igaz az is, hogy az emberi életnek nélkülözhetetlen feltétele a társak, a közösség iránti igény, a befogadás és elfogadás.

Az elismerés, a befogadás feltétele az adott csoport, társadalom, kultúra már létező rendjének elfogadása, az ahhoz való alkalmazkodás, a beilleszkedés.

A közösségeknek, a társadalmaknak kialakul egy ismétlődő, megszokott rendje, mintázata, melynek fennmaradását és átörökítését a kultúra hivatott biztosítani. Az előző generációk, a történelem során valaha élt emberek tevékenységének eredményei objektívalódott formában fennmaradnak és átörökítődnek az új generációkra, ez teszi lehetővé a történelmi folytonosságot. A közvetítését a munka által alkotott tárgyak, a különböző objektívációs rendszerek végzik, melyeket átszönek az értékek és a normák. A világ, az élet

kulturálisan rögzült rendjébe, mintázatába történő illeszkedés a társadalmi összetartozás feltétele.

Az integráció és a mintafenntartás szüntelenül zajló folyamat, melynek megszakadása súlyos zavarokat eredményez.

Mindig vannak újonnan érkezettek, akiknek a közösségbe történő bevonása, az adott kultúra értékeinek, normáinak a velük történő megismertetése és elfogadtatása aktuális feladat. Ez a kívülálló oldaláról nézve a beilleszkedés folyamata, a bent lévők oldaláról ez a befogadás.

A kívülálló, a még be nem illeszkedettek taborát alkotják az újszülöttek és az adott kulturális közegbe frissen bevándoroltak. Rajtuk kívül lehetnek, akik a kívülállást önként vállalják, továbbá olyanok, akik nem szándékosan, de valamely egyéni sajátosság következtében rekednek kívül, és végül lehetnek olyanok, akiket beilleszkedési szándékuk ellenére nem fogadnak be, kirekesztenek.

Természetesen egészen más feladat a megszülető új generációk beilleszkedésének biztosítása, azaz a szocializáció, mint a más kultúrában szocializálódott bevándorlók beilleszkedésének elősegítése, lehetővé tétele. Megint más követelményeket támaszt a tudatosan a kívülállást, netán a szembefordulást választók befolyásolása, rábírása arra, hogy a hatályos szabályoknak legalább az együttéléshez elengedhetetlen minimumát betartsák.

És egészen más a feladat abban az esetben, ha testi, lelki sérülések, fogyatékoságok tesznek kívülállóvá, vagy ha az adott szociokulturális rend értékeit és normáit betartani ugyekvöket, a beilleszkedni vágyókat nem engedik beilleszkedni, kirekesztik. Ebben az utóbbi két esetben a feladat nem a kívülálló, hanem a bent lévők befolyásolása, a befogadás előmozdítása.

A „beilleszkedés” és a „kívül állás”, önmagukban értékmentes kategóriák.

Ahhoz, hogy állást foglaljunk akár a beilleszkedés kívánatos és a kívülállás helytelen voltára vonatkozóan, akár megfordítva: a beilleszkedést helytelenítsük, és a kívülállást helyeseljük, tudnunk kell, hogy milyen az a társadalmi közeg, milyen az a működési rend, milyen a mintázat, melybe történő beilleszkedésről, vagy amelyből való kimaradásról beszélünk.

Egészen más megítélés alá esik, ha egy rablóbanda, a maffia, az államszocialista nomenklatúra a közeg, vagy éppen egy demokratikus jogállam, egy önszervező csoport, esetleg az internetet használók virtuális közössége az, amelybe valaki beilleszkedik, vagy amiből valaki kívül marad.

A csoportkutatások régen bebizonyították, hogy a csoporton belüli szociometriai státusz, így például a sztárpozíció elérése vagy a marginalizálódottság, a peremhelyzetbe kerülés, nagyon eltérő tartalmú és értékvonatkozású lehet. Hankiss Ágnesnek az ELTE hallgatói körében végzett kutatásiból tudjuk, hogy a szociometriai vizsgálatot értékkutatással összekapcsolva könnyen kiderülhet, hogy az azonos alakzat mögött egészen más tartalom húzódhat meg. A különböző tankörök ugyanolyan szociometriai státuszú hallgatóiról kiderülhet, hogy az egyik csoport sztárja a legjobb tanuló, az órákra rendszeresen bejáró hallgató és ebben a tankörben a peremen lévő magányos kívülálló a rossztanuló, órákra ritkán járó hallgató. Egy másik tankörben a középpontban álló, legtöbb kapcsolattal rendelkező sztár egy rossz tanuló, órákra ritkán járó, bulikat szervező hallgató. A peremre itt a jó tanulók kerültek, ők a magányos kívülállóak.

Más kutatásokból tudjuk, hogy egy csoportban a kapcsolatok nélküli, marginalizá-

lódott helyzet, a kívülállás fakadhat abból is, hogy az egyén az adott csoporttól szándékosan a kívülállást választja, esetleg azért, mert más csoport jelenti az elsődleges, illetve a normatív viszonyítási csoportot számára, és abba illeszkedik be, ott törekszik széleskörű kapcsolati hálózat kiépítésére, ott elismert, esetleg központi figura.

Magyarországon máig viták tárgya, hogy az államszocializmus viszonyai között mindenkit beilleszkedésre kényszerítettek-e, avagy lehetett kívül maradni? A kádári „aki nincs ellenünk, az velünk van” doktrínájának időszakában a politikai hatalomba „beilleszkedők”, a nomenklatura tagjaivá válók tényleg nem tehetek mást, vagy lett volna más lehetőségük? Kívül maradni csak külföldre távozással, öngyilkosság elkövetésével, esetleg alkoholistává válással lehetett, vagy volt más alternatíva is?

Miként értelmezzük és értékeljük az államszocialista rendszer beilleszkedőit és kívülmaradóit?

Továbbá aki külföldre ment, öngyilkos lett vagy éppen alkoholistává vált, vagy más módon nem illeszkedett be, az tudatosan választotta a társadalom elfogadott rendjén való kívülmaradást? Vagy nagyon is szeretett volna beilleszkedni, csak nem volt alkalmas rá, nem volt képes rá, esetleg szándékosan kirekesztették, például osztályhelyzete, politikai nézetei, vallási avagy morális elkötelezettsége miatt? Milyen sokan próbálták a rendszerváltás után önmagukat az előző rendszer kirekesztetteként, mártírnaként feltüntetni, vagy éppen a kívülállást, a szembe fordulást tudatosan vállaló hős szerepében tetszelegni.

Fontos a társadalomba beilleszkedők és a kívülállók differenciált megítélése. Akár korábbi korok, akár saját korunk rendjéről van szó.

A tehetségtelen költő ne minősülhessen mártírnak vagy erkölcsi mintaképnek csak azért, mert nem jelentették meg verseit az előző korszakban. Miként a hatalmat feltétlenül kiszolgáló alattvaló ne büszkélkedhessen a politikai szolgálataiért cserébe kapott művészi, tudományos és egyéb elismerésekkel.

Mennyire nehéz megítélni, hogy a kívülállás vajon a beilleszkedésre való képtelenségnek, az összeférhetetlenségnek, az autokratikus személyiségjegyeknek a következménye, vagy az emberi tartásé, a meg nem alkuvásé, az elfogadhatatlannak ítélt rendből történő tudatos kívülmaradásé.

A rendszerváltás

De ezeknél a kérdéseknél is fontosabb és aktuálisabb annak megvizsgálása, hogy vajon a mai magyar társadalomnak milyen a működési rendje, milyen életünk normálisnak tekintett mintázata? Mi az a rend, amibe ma be lehet, be kell illeszkedni, amiből kívül lehet, esetleg érdemes kívül maradni? Miből, kik, kiket rekesztenek ki itt és most?

A rendszerváltás vagy rendszerváltozás már elnevezésében utal rá, hogy a változás, a váltás a társadalom egész rendjét, rendszerét érintette. Joggal feltételezhető, hogy akkor alapozódott meg az az új rend, azok a viszonyok, amelyekben ma élünk. Ha életünk, világunk mai rendjét alaposabban akarjuk ismerni és érteni, célszerű értelmeznünk a rendszerváltás fogalmát és folyamatát, hiszen az előző korszak rendjének egy új renddé történő átalakulását csak így érthetjük meg, így értékelhetjük.

A régi rend legitimitásának hiánya, az új rend kialakítása és legitimitásának megszilárdulása szorosan összefügg az emberek fejében élő rendképekkel.

M. Weber szerint azokban a korszakokban, amikor nincs szilárd, elfogadott rendje egy társadalom működésének, azaz amikor különböző, egyaránt lehetséges rendek verse-

nyeznek egymással, akkor az a rend válik legitim renddé, amelyik legjobban megfelel az emberek fejében élő rendképnek. Az emberek ugyanis a mindennapok során a rendnek a fejükben élő képéhez igazítják cselekedeteiket, és ezzel a fejükben élő rendképet valósítják meg a gyakorlatban.

Magyarországon a rendszerváltás óta eltelt két évtized nem bizonyult elégségesnek ahhoz, hogy az emberek fejében kialakuljon, és stabilan rögzüljön a világ működésének rendjéről egy olyan általánosan elfogadott kép, amelyhez igazodó gyakorlati cselekvések nyomán egy új és legitim társadalmi működési rend jött volna létre, megadva életünk mintázatát.

A rend, amelyről Weber nyomán beszélek, a mindennapi emberi érintkezési viszonyok mintázata, az értelmezés útján konstruált rend, az a rendezettség, melynek elfogadása a szabadság feltétele, hiszen az erre vonatkoztatva zajló élet a biztosíték arra, hogy több lehet az emberi létezés, mint pusztán biológiai vegetáció.

A rendszerváltás sok mindent megváltoztatott. Egypártrendszeren alapuló diktatúrából többpártrendszeren alapuló demokratikus jogállam született. Az alapvetően redisztributív társadalmi újratermelési rendszer átalakult piacgazdasággá. A nyugattól szöges dróttal, vasfüggönnyel elzárt, szovjet blokkhoz tartozó szűk világ kitágult, Magyarország az Európai Unió és a NATO tagja lett.

Az emberek fejében élő rendképet azonban nem lehet alkotmánymódosítással, új törvényekkel, privatizációval megváltoztatni.

Különösen nehéz ott siettetni ennek a rendképnek a megváltozását, ahol negyven év alatt torkig lettek az emberek a tudatformálással, az agitációval, az ideológiai képzéssel, a propagandával.

A rendszerváltás eltérő értelmezései

Ma ott tartunk, hogy sem a rendszerváltás előtti világ rendjéről, tömörebben az előző rendszerről, sem a rendszerváltás folyamatáról, sem az új rend illetve rendszer lényegéről nincs általánosan elfogadott értelmezés. Még nagyobb baj, hogy nem is folyik társadalmi diskurzus a különböző rendszerek lényegéről, a rendszerváltás mibenlétéről, jelenlegi viszonyaink rendjéről. Mindenkinek a fejében él egy elképzelés mindezekről, azt tekinti mérvadónak, helyesnek és minden más elképzelést vagy észre sem vesz, vagy érthetetlennek, nem normálisnak, természetellenesnek, hamisnak és hazugnak tekint.

A magyar társadalom elszalasztotta azt az alkalmat, hogy a rendszerváltás apropójából megbeszélje, hogy milyen rend szerint kívánja élni jövődöbeli életét. Nem zárta le konszenzussal a múltját, nem értelmezte jelenét, és nem álmodta, tervezte meg közös megegyezéssel azt a jövőt, melynek megalkotásán tevékenykedik.

Most újabb apropó kínálkozik mindennek a megtárgyalására. A 2008. őszen kitört pénzügyi világválság alapos okot szolgáltat annak végig gondolására, hogy a mindeddig sokak számára megkérdőjelezhetetlen nyugati fejlődési modell valóban követendő példa-e számunkra. Nem kellene-e újra gondolni azokat a célokat, melyeket szeretnénk elérni, azt az értelmezési keretet, melynek alapján elrendeztük a körülöttünk lévő világot, azt az értékrendet, melynek segítségével mértük mások tetteit, és amihez igazítottuk saját viselkedésünket? Talán érdemes lenne mindezt azzal kezdeni, hogy szóba állunk másokkal, meghallgatjuk mások véleményét. Megpróbáljuk megérteni mások szempontjait, megpróbálunk megegyezésre jutni velük.

Talán egy ilyen módon közösen kialakított jövőkép lehetne a közös kiindulási alap világunk újrendezéséhez.

Mindez nem reménytelen, nem eleve megvalósíthatatlan ábrándozás, ha hihetünk azoknak az elméleteknek, melyek szerint a fejünkben élő rendképek, a világértelmezési sémák és életreceptek, minták, modellek kulturálisan rögzülnek és kommunikatíván szerveződnek. A kommunikatív szerveződés, a megtárgyalhatóság és a közös újra értelmezés lehetőséget kínál a megváltoztatásra.

A társadalomelméletek mindehhez azzal járulhatnak hozzá, ha megmutatják a különböző értelmezési lehetőségeket.

A következőkben a rendszerváltás néhány lehetséges interpretációját mutatom be a különböző társadalomelméletek értelmezési kereteinek a felhasználásával.

1. Az egypártrendszer felváltja a többpártrendszer

Az államszocializmus kiépítésekor Magyarországon a hatalom monopolizálása során nemcsak a jobboldali pártokat számolták fel, hanem az ún. „szalámi taktika” alkalmazásával a korábban szövetséges baloldali pártokat is. A kommunista párton belül is folytatódott az ellenségkeresés, egyre szűkült a hatalmat gyakorlók köre. A hatalmi centralizáció addig folytatódott, amíg személyi kultuszba nem torkollt.

Az egypártrendszerben a párt az állami hierarchia csúcsára kúszott fel, az állami apparátus a párthatározatok végrehajtójává vált.

A rendszerváltás során megszűnt az állampárt kizárólagos hatalma. Új pártok jöttek létre, az állampárt felszámolta önmagát, illetve új párttá alakult.

A többpártrendszer biztosítja annak lehetőségét, hogy a társadalom politikai tagságát a pártok jelenítsék meg és hatékonyan vegyenek részt az érdekvégyesítésben, részesei legyenek a döntések meghozatalának.

A rendszerváltás előkészítése során különböző civil szerveződések jöttek létre, melyek meghatározott érdekek, illetve értékek mentén szerveződtek.

A demokratikus ellenzék tagjaiból, a szamizdat irodalom szerzőiből, kiadóiból, terjesztőiből megalakult a Szabad Kezdeményezések Hálózata, melyből később megszületett a Szabad Demokraták Szövetsége, mint párt.

Az irodalom „népinek” nevezett szárnyához tartozók egy csoportjából és az általuk megfogalmazott értékeket, törekvéseket támogató értelmiségiek köréből verbuválódtak a lakiteleki rendezvények látogatói és az ő jelentősen kibővült, „népfrontosodott” körük alakította meg 1987-ben a Magyar Demokrata Fórumot, mint mozgalmat, amely később ugyanezen a néven vált párttá. (A „népfrontosodás” kifejezést kettős értelemben használom. Utalok vele egyrészt arra hogy a „népfront” a különböző elveket valló, ám meghatározott célok elérésére egymással összefogó emberek tömörülése. Másrészt utalok arra is, hogy a Magyar Demokrata Fórum születésénél ott bábáskodott Pozsgay Imre, aki akkor éppen a Hazafias Népfront elnöki posztját betöltő, a kommunisták népi szárnyához tartozó pártvezető volt.)

A FIDESZ egyetemisták maroknyi radikális csoportjából szerveződött párttá.

A Kiszgazda Párt, a Kereszténydemokrata Párt, és a Szociáldemokrata Párt történelmi elődpártjaik nyomdokába próbáltak lépni, az elődök által elfoglalt helyet igyekeztek betölteni a politikai palettán.

Meghatározott konkrét ügyek képviselőit alakult a Zöld Párt.

A Magyar Szocialista Munkáspártból, azaz az állampártból jött létre a Magyar Szocialista Párt. Önmagát szociáldemokrataként definiálta és az állampárt reformerőinek, reformköreinek utódként tüntette fel.

Az államszocializmus viszonyai között nem volt lehetőség a társadalom politikai tagoltságának megjelenítésére, az egyének és csoportjaik politikai identitásának kialakulására. Természetesen az emberek ekkor is rendelkeztek értékpreferenciákkal, hiszen ezek alapján hozták meg mindennapi döntéseiket, éltek életüket. Am ezek az értékrendek nem tudatosultak, és főként nem azonosítottak be politikai irányzathoz tartozásuként.

A politikai pártok kialakulására rendkívül kevés idő állt rendelkezésre. Maguk a pártok szervezői, alapítói sem feltétlenül tudták a pártjukat egyértelműen besorolni valamely politikai irányzathoz. A választópolgárok számára nem rajzolódott ki világosan, hogy az új pártok közül melyik milyen érdekek, értékek, törekvések kifejezője. De legalább ennyire gondot okozott saját politikai hovatartozásuk, politikai identitásuk beazonosítása. Gyakran előfordult, hogy a gyakorlati életben kifejezetten konzervatív mentalitású, konzervatív értékpreferenciák szerint élő emberek a magát liberálisnak nevező pártok valamelyikére szavaztak, azt támogatták. Avagy liberális szellemiségű emberek váltak a konzervatív nemzeti pártok alapítójává, tagjává, támogatójává.

Több párt saját öndefinícióját megváltoztatta alakulása óta.

(A FIDESZ liberális pártból konzervatív párttá vált. A radikálisan antikommunista SZDSZ több cikluson át a kommunista párt utódpartjának koalíciós partnereként kormányozta az országot. A különböző irányzatok gyűjtőpartjaként létrejött MDF-ből kizárták, illetve kirekesztették előbb a nemzeti liberálisokat, majd a nemzeti radikálisokat, aztán a népieket, és végül szinte mindenkit.)

A magát szociáldemokratának nevező MSZP kormányzati intézkedéseivel, reformkísérleteivel, privatizációs gyakorlatával inkább liberális politikát próbált megvalósítani, illetve a globalizáció erősítésére, a nemzetközi tőke bevonására tett kísérletet, de államszocialista vonások újraéledésére emlékeztető módon folytat modernizációs, iparosító, központosító politikát.)

A választópolgárok jelentős részében a rendszerváltás óta eltelt idő a többpártrendszer iránti bizalmat, sőt a politika iránti érdeklődést is csökkentette.

2. A diktatúrából a demokráciába történő átmenet

A rendszerváltás értelmezhető olyan változásként illetve váltásként, mely a diktatórikus hatalomgyakorlásból a demokráciába történő átmenetet jelenti.

Kérdés, hogy miként értelmezzük a politikai hatalom gyakorlásának ezt a két modelljét.

A diktatórikus hatalomgyakorlás legfőbb jellegzetessége a kizárólagosság, vagyis az, hogy a hatalomgyakorlásnak nincs más alternatívája, csak az lehetséges, ami van. Ennek biztosítására szolgáló legjobb módszer az egypártrendszer kiépítése, melyről az előző pontban volt szó. A monopolisztikus hatalomgyakorlás betetőzése a hatalom egy kézben történő összpontosítása. A hatalom nemcsak megváltoztathatatlan, de megkérdőjelezhetetlen is. Nem tűr meg ez a rendszer senkit és semmit, aki, vagy ami számon kérhetné a döntéseket. A ceszaropapizmusnak, vagyis az állami és az egyházi hatalom egy kézben történő összpontosításának XX. századi államszocialista megfelelője az állami és ideológiai hatalom egy kézben tartása, az anyagi létszükségletek kielégítésének és a tudatformálásnak az összevont

irányítása.

A másik fontos ismérve a diktatúrának az, hogy a társadalomban valóságosan meglévő érdekek nem intézményesülhetnek. Valójában minden társadalom szükségszerűen érdektagolt, hiszen a szükségletek kielégítésére szolgáló javak – már csak a szükségletek folytonos bővülése miatt is – sosem állnak rendelkezésre elegendő mértékben. A szükségletek kielégítése ilyen viszonyok között csak egymás rovására valósulhat meg. Ugyanarra a tárgyra több szükséglet irányul, de csak egy részük elégíthető ki, a többiek rovására. Az egymással konfliktusba kerülő, ugyanarra a tárgyra irányuló szükségletek érdekké transzformálódnak. A társadalom érdektagoltsága szerencsés esetben politikai szinten, intézményesen megjelenítődik, és az érdekek intézményes, nyílt ütköztetése után a politikai hatalom gyakorlói döntenek a különböző szükségletek kielégítésének sorrendjéről, kialakítják a prioritásokat, eldöntik, hogy ki rendelkezzen a többlettermékkel. Diktatúrában a társadalom érdektagoltságát eltagadják. Az államszocialista rendszer egy olyan képet festett önmagáról, mely szerint a szocializmusban kialakul az egységes társadalmi érdek és nincsenek attól eltérő egyéni vagy csoport érdekek. A társadalmi érdek felismerésére és érvényesítésére az élcsapat, azaz a párt hivatott. Ha valaki netán úgy találja, hogy az ő érdeke eltér a párt által hirdetett állami érdektől, az vagy ellenség vagy tudatilag elmara-
dott. Ezért vagy likvidálni kell, vagy átnevelni, tudatát formálni. Ez indította a pártot az állandó ellenségkeresésre, és mivel aki keres, az talál is, ebből következett az ellenségnek bélyegzettek folyamatos üldözése. Az osztályharc nem csitult, hanem fokozódott. Szintén ebből fakadt a permanens ideológiai képzés igénye, hiszen a tömegek tudata lépten-nyomon lemaradt az élcsapat által megvalósított gyakorlattól, ezért az óvodától a szociális otthonig makacsul folyt az ideológiai képzés, méghozzá többnyire a „dialektikus materializmus” és az „internacionalista hazafiság” jegyében.

Mindennek ellenére a valóságos érdekek nem szűntek meg létezni. Mivel politikai érvényesítésük lehetetlenné vált, sajátos módszerek honosodtak meg az érdekek érvényesítésére. Az államszocialista rendszerben az érdekérvényesítés leghatékonyabb módszerévé a protekció, a személyi összeköttetés érvényesítése, a patronálás, a kijárás, a kiskapuk megkeresése, a keresztapak általi támogatás, a lobbizás vált.

Mivel nem nyílt lehetőség a hasonló érdekűek összefogására és a közös fellépésre, ezért mindenki a saját egyéni érdekét próbálta meg érvényesíteni, méghozzá társai ellenében, az ő kijárással, jogtalan megelőzésükkel. A vertikális személyi kapcsolatok kihasználása, a befolyásos emberek támogatásának elnyerése, az összeköttetés lett a legsikeresebb érdekérvényesítési módszer.

Ennek számos negatív hatása közül az egyik legrombolóbb az egyén infantilizálása. Ilyen viszonyok között az egyén joggal érezheti úgy, hogy másoknak kiszolgáltató gyermek, hiszen saját erejéből nem képes gondoskodni önmagáról, állandóan mások segítségére, támogatására szorul. A másik negatív hatás a horizontális szerveződésű emberi kapcsolatok, azaz a közösségek hiánya. A civil társadalom ilyen körülmények között nem szerveződhet meg, a politikai és jogi korlátokon túl, pusztán azért sem, mert nincsenek polgárok, akik megszerveződhetnek, összefoghatnak. A polgárként létezés alappillére a gazdasági autonómia, ezáltal válhat burzsoává az egyén. A másik feltétel az önma és közösségi ügyeibe történő beleszólás lehetősége, az erre való képesség és készség, mely a citoyenné válás alapja. A szocializmus megfosztotta az egyéneket létezésük anyagi feltételeitől az államosítással és a beszolgáltatási rendszer bevezetésével, továbbá

megvonták az egyéntől a saját sorsa és közössége életének alakulásába való beleszólás jogát, majd kinevelték belőle az erre való képességet és készséget, azaz a beleszólás igényét is.

Ám magára a hatalomra vonatkozóan is rejtegetett veszélyeket az érdekek intézményesülésének megakadályozása.

A valóságosan létező, ám politikai szinten nem kifejezhető, lefajtott érdekek egy idő után robbanásszerűen keresnek érvényesülést maguknak. Az 1956-os forradalom értelmezhető úgy is, hogy a különböző érdekű, különböző értékrendű emberek mesterségesen elfojtott törekvéseiknek robbanásszerűen adtak hangot.

Továbbá káros hatás a hatalomra nézve az, hogy miután nem engedik intézményesülni az érdekeket, maguk sem tudják, hogy milyen erősek a különböző törekvések. Intézmények hiányában a hatalomgyakorlók szűk köréhez tartozók személy szerint vállalják bizonyos érdekek érvényesülésének kijárását. De a tényleges erőviszonyok ismeretének hiányában senki nem elég erős az általa vállalt érdek érvényesítéséhez, ezért bosszúból nem engedi a többieknek sem, hogy érvényesítsék azokat az érdekeket, melyek kilobbizására vállalkoztak. Kolosi Tamás kifejezésével élve így jött létre Magyarországon az államszocializmus kádári korszakában a „betartás demokráciája”. Ez a teljes tehetetlenség, bénultság állapota.

A diktatúrában nem működhet a nyilvánosság. Nem csupán a szólásszabadság hiánya, a sajtószabadság hiánya az akadály. Ha a nyilvánosságot Habermas definíciója szerint értelmezzük, akkor az közvetítő mező a civil társadalom és a hatalom között. Funkciója az információk áramoltatása, a hatalom ellenőrzése, a döntések számonkérése.

Ha nincs civil társadalom, és az imént láttuk, hogy diktatúrában nem tűrik el, akkor nincs kik között közvetíteni. Az atomizált egyének nem képesek adekvát információkat eljuttatni a hatalomhoz, nem képesek ellenőrizni a hatalmat és nem képesek számon kérni a döntéseket. Diktatúrákban a nyilvánosságnak legfeljebb a reprezentatív formája valósulhat meg, vagyis az, amikor látszólagos, formális a találkozás a hatalom és a társadalom között. Fizikailag egy térben lehetnek, találkozhatnak a döntéshozók és az alattvalók, ám ez a valódi kapcsolat legcsekélyebb esélyét sem rejti magában. A népe körében hintóban megjelenő királyi család és a május elsején a tribünön ülve az alattuk elvonuló tömegek éljenzését és zászlólengetését integetéssel viszonzó állami és párt vezetők között alig van különbség, miként az alattvalókkal való találkozás is mindkét esetben csupán reprezentatív jellegű.

Diktatúrában a hatalmi ágak nem válnak szét. A törvényhozó hatalom szavazógépként működik, a végrehajtó hatalom túlsúlyos, az igazságszolgáltató hatalom számára kívülről konstruálják és instruálják a pereket.

Az államszocializmus időszakában a politikai főhatalom valódi birtokosává az állampárt vált. Az állami szervezetek hatalma formális volt. A hatalmi ágak az állampártnak alávetetten működtek. A végrehajtó hatalom túlsúlya a párt döntéshozatali túlsúlyaként jelent meg. A törvényhozó hatalom szavazógépként működött, azaz a párttestületek irányelveit és konkrét döntéseit automatikusan megszavazták és ezzel törvényerőre emelték. Az igazságszolgáltató hatalom önállóságának megszűnésére példák sokaságát szolgáltatották a koncepciók perек, melyek az igazságszolgáltatáson kívülről konstruálódtak, kívülről kohlótták a vádakat, és kívülről instruálták a pereket, azaz kívülről határozták meg azt is, hogy milyen ítéletek születzenek, kiket végezzenek ki és kiknek esetében „elegendő” a szabadságvesztés alkalmazása.

A helyi hatalom sem valóságos a diktatúrában. Miután a „demokratikus centralizmus” elvének jegyében egyre magasabb szintre emelik a döntések tényleges meghozatalát, így helyi szinten, a problémák felmerülésének szintjén, nincs mód döntések hozatalára. Mindig minimum egy szinttel feljebb döntenek. A községek, városok ügyeiről a járások, a járásokról a megyék, a megyékről országos szinten születnek a döntések.

A „demokratikus centralizmusnak” nevezett kökemény centralizáció a közigazgatás egész rendszerét meghatározta. Az 1971-ben megalkotott Tanács törvény formális hatalmat biztosított ugyan a települések szintjén működő helyi tanácsoknak, de anyagi források és jogi hatáskör hiányában mindez formális maradt.

A rendszerváltás mindezek alapján olyan átalakulásként értelmezhető, mely a diktatúra sajátosságait felszámolta és helyette demokratikus viszonyokat hoz létre, szilárdít meg.

A kizárólagos hatalomgyakorlás felszámolását szolgálta a többpártrendszer, mely a rendszerváltáskor létre jött. Az alkotmányos, jogi és a politikai rendszer szintjén megvalósuló változások létrehozták Magyarországon a többpártrendszeren alapuló demokratikus jogállam intézményi feltételeit.

A társadalom érdektagoltsága politikai szinten is megfogalmazódhatott, érvényesülése intézményesített formában is megtörténhetett.

A jogi lehetőségek természetesen nem jelentettek azonnal érdemi változást. Láttuk, hogy az államszocializmus időszakában a civil társadalom megszerveződésnek elemi akadálya a polgárok hiánya volt.

A polgárosodás látens formában már 1968-ban elkezdődött Magyarországon. A vagyoni, anyagi feltételek még az 1980-as évek végén is hiányoztak a lakosság nagyobb részénél ahhoz, hogy önmagukról gondoskodni képes és kész autonóm polgárként létezhesenek.

A citoyenné válásnak nemcsak a jogi feltételei hiányoztak korábban, hanem mint már utaltunk rá: olyan helyzetet alakítottak ki, amelyben a saját élet és a környező világ alakulásába történő beleszólás igényét, a lehetőség felismerésének képességét is kiölték az emberekből.

Az érdekérvényesítésnek a korábban sikeresnek bizonyult módszere az emberek személyiségébe interiorizálódott, beépült az emberek habitusába. A valós viszonyok változásától függetlenül a rögzült viselkedési módok szinte automatikusan határozzák meg a jövőbeli viselkedéseket. Így a patrónusi rendszer, a protekció, a személyi összeköttetések kihasználása tovább él a rendszerváltás után is. A ma egyik legsúlyosabb gondot okozó korrupció társadalmi háttere éppen ez az előző rendszerből átörökölt, szinte az élet minden területére kiterjedő vertikális személyi függőségi hálózat.

A civil társadalom megszerveződését nehezítő további tényező, hogy a rendszerváltást követően szükségszerűen bekövetkezett államtanulási folyamat során a nonprofit szektor jelentős részben a korábbi állami szervezetek homlokzatának átmázolásával jött létre. Az alapítványok, egyesületek, közhasznú társaságok, azaz az elnevezésük alapján civilnek vélt szervezetek jelentős része állami kezdeményezésre, korábban államinak minősülő feladatok ellátására, állami pénzekből működik.

A társadalmi nyilvánosság zavartalan működésének előfeltétele a civil társadalom megszerveződése. Egészen pontosan a társadalmi nyilvánosság szélesedése és a civil szerveződés együtt megvalósuló folyamat lehetne. A klasszikus polgári fejlődés időszakában a

londoni kávéházak és a párizsi szalonok voltak a nyilvánosság első terei, melyekben megbeszélték, megvitaták életük kisebb-nagyobb kérdéseit a polgárok, ahol kiderülhettek az érdekek és értékek hasonlóságai illetve eltérései, ahol kiválasztódhattak a közös törekvések képviselőire legalkalmasabb emberek és ahol megfogalmazódtak azok az üzenetek, melyeket a döntéshozókhöz címeztek. Kialakult az érdekek és törekvések megvalósításának két tipikus módja: az egyik a politika színpadára lépés, a politikai képviselő vállalása, a másik a nyilvánosságnak a hatalom ellenőrzésében megnyilvánuló funkciója.

A rendszerváltás óta eltelt időszakban a nyilvánosságot szinte kizárólag a nyomtatott és elektronikus sajtó, illetve az infokommunikációs médiumok működésével azonosítják. Késlekedik a civil diskurzus nyilvános tereinek kiépülése és széleskörű használata, legyenek ezek a terek valóságosak vagy virtuálisak.

A nyilvánosság nem elég erős a döntések számonkéréséhez, a felelősség megállapításához, a konzekvenciák levonásának kikényszerítéséhez. Állandósult a médiafogyasztás megosztottsága, mely a kognitív disszonanciát kizárólag egy hírforrásból való tájékozódással oldja fel, másról nem vesz tudomást, eleve negligál minden más információt, így esélyt sem ad a különböző álláspontok megvitatásának, az egymás megértésére és megegyezésre irányuló diskurzusok folytatásának.

A hatalmi ágak szétválasztása jogi garanciákkal körülbástyázottan megtörtént. A mindennapi gyakorlat bizonyos jelenségei olykor furcsa érzéseket keltenek még. Feltehetően alaptalan a gyanakvás, de mégsem jó hallani, ha a végrehajtó hatalom szolgálai, azaz a miniszterek alkotmánymódosítást ígérnek, vagy ha országgyűlési biztosok a rendőrségen belüli munkamegosztásba próbálnak bele szólni. Nem jó, ha a bíróságot a kormányzat megkeresi bizonyos bírósági ügyek előbbre sorolása ügyében. És az sem erősíti a hatalmi ágak szétválasztásán alapuló jogállamiságba vetett hitet, ha a kormányzó párt politikusairól kiderül, hogy az Európai Unióból származó pénzek elosztására kiírt pályázatokat manipulálhattak és manipuláltak.

A helyi hatalom valóságossá tételét szolgálta a rendszerváltás során az önkormányzatiság kiépülése, az, hogy minden magyar település helyben hozhatta létre döntéshozó testületét. A kistérségi szerveződések önkéntességének megkérdőjelezésére alkalmas jelenségek és főként a kistérségi szintű önkormányzatiság hiánya demokratikus deficitnek tűnik. Aggodalomra adhat okot, ha a nem demokratikusan megválasztott kistérségi döntéshozók csorbítják a települések autonómiáját, megkérdőjelezzik a helyi hatalom valóságosságát. A régió szintje az Európai Unióban az egyik legfontosabb döntéshozatali szint. Magyarországon ennek a szintnek a demokratikus választáson vagy delegáláson alapuló megszerveződésére eddig nem találtak megoldást. Rendkívül súlyos kárt okozott, hogy nem vált napi gyakorlattá, megélt élménnyé a helyi elképzelések, tervek, célok széleskörű részvétellel történő kialakítása, konszenzusos elfogadása, holott ez lehetséges, sőt szükséges lett volna, már csak az uniós elvárások miatt is. A Nemzeti Fejlesztési Tervek jelentős része regionális szintű fejlesztéseket tartalmaz, melyek kialakítása a helyi részvételre, az érdemi beleszólásra nagy, de mindeddig elmulasztott lehetőség. A projektgenerálás, a projektkészítés, a projektek megvalósítása és nyomon követése úgy professzionalizálódott, hogy a „szakértőkben” még csak nem is tudatosul, hogy „emberek álmain lépkednek”. A jelenlegi gyakorlat bürokraták és technokraták előjogává tette annak a feladatnak a megvalósítását, ami a legmagasabb rendű egyéni és közösségi feladat, azaz annak a jövőnek a kiválasztását, megtervezését, melyet gyakorlati cselekvéseikkel az emberek valósítanak meg.

Ha a diktatúra és demokrácia imént bemutatott ismérvei mentén elemezzük a rendszerváltást, akkor azt láthatjuk, hogy mindeddig nem valósult meg maradéktalanul a demokrácia kiépítése a diktatúra romjain.

Talán még nagyobb hiányokat láthatunk, ha a demokrácia más aspektusait emeljük ki.

Bibó István szerint demokratának lenni annyit tesz, hogy nem félni.

Más megfogalmazásban: demokrácia akkor lesz, ha az emberek nem félnek a felettük lévőtől, nem lesznek bizalmatlanok a velük egy sorban állók iránt, továbbá nem köti le minden idejüket és energiájukat a megélhetésért végzett munka.

Ma Magyarországon nagyon sokaknak leköti minden idejét és energiáját a megélhetésért végzett munka. Sokan félnek a felettük lévőtől, félnek munkájuk, megélhetésük elvesztésétől. A bizalmatlanság elképesztő mértékű. Nemcsak a politika és a politikusok iránt bizalmatlanok a Magyarországon élő emberek, hanem a közintézmények, a mesteremberek, szomszédjaik, családtagjaik iránt is és ami a legnagyobb baj: sokan önmagukban sem bíznak. Fukuyama szerint a volt szocialista országok legsúlyosabb deficitje a bizalmi deficit. Ez a legnagyobb akadálya versenyképességünk javulásának, a gazdasági bajok leküzdésének és életminőségünk jobbá válásának.

3. A totalitárius rendszer által kialakított magány felszámolása

H. Arendt szerint a XX. században két totalitárius rendszer jött létre: a faszizmus és az államszocializmus.

Elemzései szerint a totalitárius rendszerek lényege nem az erőszak apparátusok felduzzasztása és gyakori bevetése. Nem az a legrosszabb a totalitárius rendszerekben, hogy faji alapon vagy osztályalapon ki akarják irtani az emberek egy meghatározott körét. A lényeg nem haláltáborok megvalósulása. Nem a titkos rendőrség, nem a brutalitás. A legbensőbb magja, igazi lényege ezeknek a rendszereknek az, hogy a bennük élő embereket magányossá tették. A magányosság nem azonos az egyedülléttel. Tömegben lehet a legmagányosabb az ember. És aki egyedül van, az nem feltétlenül magányos.

Akkor vagyunk magányosak, ha úgy érezzük, hogy senkinek nincs szüksége ránk, feleslegesek, pótolhatóak vagyunk, nincs saját helyünk a világban. A magányos ember számára egy idő múlva nem fontos senki és semmi, még saját maga sem. A magányos ember mindig mindenben a legrosszabbra számít.

A totalitárius hatalom éppen az ilyen emberek fölött valósítható meg. Ők nem képesek ellenállni, ellen szegülni, velük bármit meg lehet tenni.

A totalitárius rendszer megszüntetéséhez éppen ennek a magánynak a leküzdésre van szükség. A magányosság úrhidegéből nehéz kiszabadulni. Az államszocializmus öröksége az a végtelen magány, melynek lenyomata, tünete a boldogtalanság érzés, a bizalmatlanság, a beteges mértékű szorongás, a depresszió, a lelki és testi betegségek, a devianciák.

Ennek a magánynak az oldása csak a közösségek kiépülésével valósulhat meg. Bizalmat nem lehet a föld mélyéből bányászni, sem automatizált gépsorokon előállítani, nem gyártható még nanotechnológiával sem. Csak és kizárólag az emberi kapcsolatokban hozható létre.

A rendszerváltás óta nem sikerült a magányt feloldani. Tamás Gáspár Miklós szerint a rendszerváltás óta elkövetett legnagyobb bűn az, hogy elhitették az emberekkel: a kapitalizmusban ember embernek farkasa, csak egyedül, másokat letaposva, önzéssel lehet

boldogulni. Ez az elképzelés tovább rontotta az államszocializmusban elmagányosodott emberek esélyeit, tovább erősítette pesszimizmusukat, mely szerint rájuk semmi jó nem vár a polgári társadalomban sem.

A „szabadság kis körei” nehezen formálódnak. Általános a társas halmazban való létezés, vagyis az olyan emberekkel egy térben tartózkodás, akiket semmilyen kapcsolat nem köt egymáshoz, akik nem kíváncsiak egymásra, akik számára a másik ember felesleges, jobb lenne, ha ott sem lenne, és tudják, hogy ez az érzés kölcsönös. A plázákban lődörgők, a z élmények után caplatók, az örömeiket kizárólag a vásárlásban és fogyasztásban lelők magánya annál elkeserítőbb, minél kevésbé ismerik fel helyzetük rettenetes voltát. Bizonytalanságuk védtelenné és kiszolgáltatottá teszi őket a kívülről érkező befolyásolásokkal szemben, hiszen a másokhoz való igazodástól, a bármely aktuális külső elvárásnak való megfeleléstől, a médiumok által közvetített trendek és divatok követésétől várják a megnyugvást és a sikert. Ha mégsem érzik elég jól magukat, ha hiányérzetük van, ha szorongás támad bennük amiatt, hogy tehetnének valami mást is, akkor megrémülnek és elhiszik, hogy bennük van a baj, nem ismerik fel, hogy a világuk szorulna megváltoztatásra. Ők próbálnak alkalmazkodni, változni, ezért fordulnak segítségért a gyógyszerekhez, a drogokhoz, az alkoholhoz. Ezzel még légmentesebbre zárják saját egyszemélyes világukat, didergető elszigeteltségüket.

Az államszocializmus totalitárius rendszere által kitermelt magány fennmaradását, újratermelődését segítik a modernnek mondott társadalmak működési mechanizmusai, a fogyasztói lét életreceptjei, viselkedési sémái.

A magányos ember mérhetetlen vágyakozása az örömök iránt, az elismerés iránt újabb és újabb vásárlásokba, fogyasztásba hajszolja, hiszen csak ettől remél némi enyhülést. A folytonos vásárlás és fogyasztás biztosítja a gazdaság folyamatos önlétrehozását. A tömegbe verődő magányos emberek, a „magányos tömeg” konzumidiótává züllesztetten önként termeli a profitot a rendszer haszonélvezőinek. A magány megszűnéséhez kevés volt az államszocializmus totalitárius rendszerének felszámolása, hiszen a magányhoz szokott, mindig rosszra számító emberek az egymásra találás helyett könnyen a tömegtársadalom magányos létébe sodródtak. A magányosságot a totalitárius rendszer alakította ki a politikai akaratnak történő feltétlen engedelmisség érdekében, de a tömegtársadalom gazdaságának érdeke is az, hogy maradjanak magányosak az emberek, hiszen az ilyen emberekből álló tömeg tehető legkönnyebben kívülről irányított fogyasztó automatává.

4. A rendszerváltás átmenet a premodern társadalomból a modern társadalomba

Luhmann szerint a modern társadalmak fejlettségének egyik mércéje a differenciálódás, vagyis az, hogy egyre több autonóm alrendszer különül el bennük. A differenciálódásnak az ad értelmet, hogy az elkülönülő autonóm alrendszerek hatékonyabban tudják ellátni funkciójukat, így a modern társadalmak jóval hatékonyabbak a korábbiaknál.

A magyar társadalom az államszocializmus időszakában nem volt modern társadalom. A különböző funkciók nem különültek el, nem működtek autonóm alrendszerek. Az élet minden területét a politikai szempontok határozták meg, mindent lenyelt, bekebelezett a politika. A gazdaság működése a politika által vezérelten igen csekély hatékonysággal zajlott. Az oktatásban, a művészetekben, a tudományokban és a kultúra más területein a politikai szempontok voltak a meghatározóak. Még a magánéletbe is beavatkozott a politika. A szabadidő eltöltésétől a ruhaviseleten át a barátok és szerelmek kiválasztásáig min-

denbe beleszóltak a hatalom gyakorlói. Az egyetemi felvételt, a munkahelyi előmenetelt, a lakáshoz jutást, az autó kiutalásának idejét, de még a banánhoz való hozzájutást is politikai szempontok határozták meg.

A rendszerváltás teremtette meg a modern társadalmi rendszer kialakulásának lehetőségét. Elkülönülhettek az alrendszerek és speciális médiumaik, valamint az azokhoz kapcsolódó bináris kódok, értékduálók segítségével új szelekciós mechanizmust alakíthatnak ki. Elérhetővé vált, hogy a gazdaságban a pénz legyen a közvetítő médium, mely a „rentábilis – nem rentábilis” bináris kód alkalmazásával választ a különböző kínálgató lehetőségek közül, azaz redukálja a környezet komplexitását és kontingenciáját. Ezen a rostán kihullottak a veszteséget termelő, csupán szociális foglalkoztatóként működő, kizárólag politikai okokból fenntartott „szocialista nagyüzemek”, gyárak, állami gazdaságok, termelő szövetkezetek. Kérdés, hogy vajon a pályázatok elbírálása során a fejlesztési források odaítélésekor is a prognosztizálható nyereségesség, a rentabilitás a kizárólagos szelekciós szempont, vagy netán közrejátszanak ismét politikai okok, személyes kapcsolatok, vagy bármilyen más külsődleges szempont. Vajon csak a szocializmus premodern társadalmának sajátossága volt a színházigazgatói, iskolaigazgatói kinevezéseknél a politikai szempontok mérlegelése, vagy ma is számít, ha valaki a hatalmon lévő politikai erők támogatója, az ő köreikhez tartozik, ha a következő választásokkor nekik lesz hálás. Folytak büntető ügyek, melyek rendkívül szerencsétlen módon azt a feltételezést támasztják alá, mely szerint így mennek itt ma is a dolgok, semmi nem változott, csak most már nagyobbban megy a játék. Saját klientúrájának osztogatja a hatalom a javakat, a pozíciókat, melyért cserébe hűséget és támogatást vár. Külső szempontok vonódnak be az alrendszerek döntési mechanizmusába ma is.

A pártok kartell pártként működnek, állami befolyásukat, döntéshozatali pozíciójukat arra használják, hogy előnyöket biztosítsanak a mögöttük álló gazdasági csoportoknak, a klientúrához tartozóknak.

Luhmann elméletében a társadalom modernségének másik mércéje a világ megváltoztathatóvá válása.

A premodern társadalmakban élő ember számára a világ megváltoztathatatlanak tűnt. Meghatározott viszonyokba született bele, nem ismert más alternatívát, másfajta viszonyokat, vagy ha mégis, akkor nem feltételezte, hogy saját világa is olyanná válhat. Azt még kevésbé hitte, hogy saját maga alakíthatná át a körülötte lévő viszonyokat.

Magyarország az államszocializmus időszakában ebben a vonatkozásban is igazi premodern társadalom volt. Az akkori viszonyok legádázabb ellenzői sem hitték, hogy belátható időn belül megváltoztatható a rendszer és még kevésbé hitték, hogy még az ő életükben bekövetkezik a változás, sőt személyesen részt vehetnek a változtatásban.

A modern társadalom ismerve, hogy a világ megváltoztathatósága a benne élő emberek számára természetes, mindennapi tapasztalat. A megváltoztathatósághoz hozzátartozik, hogy nem véletlenszerűen, előre kiszámíthatatlanul zajlanak a változások, hanem a reálisan választható lehetőségek feltárhatóak, megismerhetőek már a jelenben. A lehetséges jövőök ott lebegnek a jelen horizontján. Annak kiválasztásában és megvalósításában, hogy a lehetséges jövőök közül melyik váljon valósággá, az egyének személyesen részt vehetnek.

Az alrendszerekben kiépül, működik a megváltoztathatóság garanciális mechanizmusa.

Egy modern társadalom modern politikai alrendszerében a hatalom gyakorlása

megváltoztatható. Senki nem gondolja, hogy a kormányon lévő erők Isten kegyelméből uralkodnak, vagy netán maguk is istenek, félistenek, miként hitték ezt a premodern társadalmak királyairól, fáraóiról, párt főtitkáiról. A megváltoztathatóságot garantálja a választási rendszer, mely jogilag rögzíti, hogy hány évente tartanak választásokat és milyen szavazati aránnyal válik jogosulttá a győztes a kormányalakításra. A választásoknak, és ezzel a változásnak, személyesen is részese lehet valamennyi választópolgár. Egy modern társadalom modern politikai rendszerében nem a véletlenül múlik az sem, hogy ki melyik politikai erőre szavaz, és ezzel kit segítenek hatalomra. Már a jelen horizontján ott lebegnek a lehetséges jövők, azaz pontosan lehet tudni, hogy mely pártok indulnak majd a választásokon és a pártok választási programjából kiolvasható, hogy milyen jövőt kívánnak megvalósítani hatalomra kerülésük esetén. Egy modern politikai rendszerben számon kérhető a hatalomra juttatott politikai erőknél választási programjuk megvalósítása, és az a párt, amelyről kiderül, hogy hazudott, nem is akarta azt a programot megvalósítani, amit meghirdetett, mert számára csak a hatalom elnyerése volt a fontos, kizárja magát a modern politikai rendszerből, nem akad többé választó, aki rá voksolna.

A jogban a hatályon kívül helyezés intézménye garantálja a hatályos jogszabályok megváltoztathatóságát, szemben a premodern korok köbe vésett, megváltoztathatatlan törvényeivel. A tudományokban a cáfolhatóság az intézményesült garancia a megváltoztathatóságra. Ez biztosítja, hogy az új tudományos igazságok hirdetőit, eltérően a premodern társadalmakban élt társaiktól, ne küldjék máglyára, sorsuk ne a katasztrofáltság legyen, hanem a megfelelő eljárások lefolytatása esetén tételeik a tudományos igazság rangjára emelkedhessenek, felváltva a korábban igaznak tekintett állításokat.

Luhmann elmélete szerint a társadalmi alrendszerek autopoetikusán működnek, azaz önlétrehozóak. A folyamatosan zajló önlétrehozást minden alrendszerben egy meghatározott mechanizmus biztosítja. A gazdaságban például az eladások egymásba érő láncolata, soha véget nem érő körkörös folyamata biztosítja a fennmaradást. Ahhoz, hogy eladni lehessen, vásárlókra, fizetőképes keresletre van szükség. Biztosítani kell tehát az elegendő pénzt kereső, fizetőképes embereket, akik ráadásul hajlandóak vásárolni, sőt életük alapvető értelmévé, egyetlen örömforrásává válik a fogyasztás, az ezt biztosító vásárlás.

Ennek a gazdaságról alkotott elképzelésnek már semmi köze nincs Parsons és mások azon elképzeléséhez, mely szerint a gazdaság funkciója az adaptáció biztosítása, azaz az emberek létfenntartásához szükséges anyagi javak biztosítása. Itt nem az a kérdés, hogy milyen anyagi javakra van szükségük az embereknek az életben maradáshoz, esetleg életminőségük jobbá válásához, hanem az a kérdés, hogy miként lehet felkelteni a szükségletet az eladni kívánt javak iránt, miként lehet rábíri az embereket azok megvásárlására.

5. Modernizációs törekvések helyett innováció

A rendszerváltás lehetőséget teremtett annak megválasztására, hogy Magyarország milyen úton indul, milyen jövőt kíván megvalósítani.

Az egyik lehetőség a modern társadalmak mintájának követése, a nyugati országok nyomdokaiba lépés az utolérés vágyával. Ez az út a modernizáció útja, melynek céltételezése egy hatékonyan működő, Luhmann által is leírt társadalom megteremtése Magyarországon.

A másik lehetőség a modern társadalmakra vonatkozó bírálatok megszívlelése, így például Habermas kritikájának megfontolása és annak figyelembevételével egy másik fej-

lődési pálya választása.

Habermas szerint a modern társadalmakban élő emberek túl nagy árat fizetnek a körülöttük lévő világ hatékony működéséért. Álláspontja szerint a modern társadalmakban az alrendszernek gyarmatosítják az életvilágot. A gazdasági és a politikai szempontok túlságosan mélyen behatolnak az emberek életébe. A privát szféra is alárendelődik a pénznek és a hatalomnak.

Ennek következtében az emberek elveszítik személyes kapcsolataikat, magányossá válnak. Ha ezt a modernizációval együtt járó veszélyt egybe vetjük a ténnyel, hogy Magyarországon már a totalitárius rendszerek felszámolták a közösségeket, és magányossá tették az embereket, akkor a modernizáció magányosságot konzerváló, fokozó hatása miatt meglehetősen riasztó alternatíva lehetett volna a rendszerváltás utáni Magyarországon. Ám az emberek tömegeinek legfőbb elvárása a rendszerváltással szemben az volt, hogy nálunk is nyugati típusú életet lehessen élni, melyet alapvetően a fogyasztói léttel azonosítottak. Mindenek előtt anyagi javakat, árúbőséget vártak az új rendszertől. Azt akarták, hogy ne kelljen Ausztriából becsempészni a hűtőládát és a számítógépet, ne csak pult alól lehessen kapni a banánt, ne kelljen éveket várni a Trabant és a Zsiguli típusú autókra. A rendszerváltástól hatékonyan működő gazdaságot vártak, árúbőséggel és olyan jövedelmekkel, melyből fogyasztóként lehet élni. Mindezen egy évtizedeken át a legelemibb anyagi javakból is hiányt szenvedő országban, ahol az alacsony szinten nivellált bérekből éltek az emberek, nem is lehet csodálkozni.

A magány meg olyan megszokott, természetes volt, hogy ennek veszélye, még ha tudatosult volna is, nem riasztotta volna vissza az anyagi javakra áhító, fogyasztásra vágó embereket.

A másik veszély, melyre Habermas utal, szintén nem tudatosodott a Magyarországon élő emberekben a rendszerváltáskor. Ez a deviáns magatartások arányának megnövekedése. Az alrendszer hatékonyágát a végtelenül leegyszerűsített, kétpólusú szelektációs mechanizmusok garantálják. Ez a szelekció meglehetősen kemény, mondhatni brutális. Aki kipereg ezeken a szűrőkön, aki kirostálódik, az azonnal deviánsnak minősül. A gazdaság szereplőjeként a vállalkozónak rentábilisnak kell lenni, profitot kell termelni, mert ha nem ezt teszi, akkor bukott ember, nem vállalkozó. A politikában belátható időn belül hatalomra kell jutni, mert aki kirostálódik, aki nem jut be a parlamentbe, nem szerez hatalmat, az bukott ember és nem politikus. A művészetben az, akit az esztétika professzionális szakértői nem minősítenek értékesnek, aki nem kerül be az aktuálisan érvényes kánonba, aki az asztalfióknak ír, az a soha meg nem jelenő verseivel, meg nem rendezett filinterveivel, fellépési lehetőséget nem kapó zenekarával deviánsnak minősül és nem művésznek. És sorolhatnánk tovább. A modern, hatékonyan működő társadalmakban a deviáns magatartások aránya növekszik. Az anyagi jólét, a magas egy főre jutó GDP, a hatékonyan működő alrendszer nem védik meg az embereket a bűnözővé, alkoholistává, drogfüggővé, mentálisan sérültté, netán öngyilkossá válástól.

Nem mérlegelte a magyar társadalom ezt a veszélyt sem. Az addig is tapasztalt nagy arányú devianciák, az öngyilkossági statisztikával a világ élmezőnyében hagyományosan elfoglalt hely, közömbössé tették Magyarországot annak a veszélynek a felismerésére, hogy az emberek még szélesebb köreire leselkedik majd a deviánsná válás veszélye az áhitott fogyasztói társadalomban. Ma egyre több szó esik a bűnmegelőzés, a drog prevenció szükségességéről, a testi bajok mentális gyökereiről, a lelki és testi egészség fejlesztésének

nélkülözhetetlenségéről. Ám mindez többnyire megreked a tünetek felismerésénél és a tünetek elleni fellépésnél. A valóságos társadalmi gyökerekről alig esik szó.

Pedig a modern társadalom kemény megmértetéseai nálunk azért is vezetnek gyakran devianciához, mert ezek a mércék itt szokatlanok, ismeretlenek voltak, illetve gyakran nem a maguk könnyen átlátható klasszikus egyszerűségükben jelentek meg, hanem áttüremkedtek a politika, vagy éppen a pénz, illetve a személyes összeköttetések az autonómmá válni próbáló alrendszerbe és nem ritkán felülírták az alrendszer speciális logikáját. Ezek a zűrzavaros viszonyok még könnyebben a devianciába sodorták a kiszelektáltakat, hiszen a bizonytalanság, a mérce világosságának hiánya gyakran kelt elviselhetetlen feszültséget az érintettekben.

Sem a magány, sem a deviáns magatartások gyarapodása nem készített eddig a modernizációtól eltérő út keresésére, választására. A nyugati típusú fejlődési minta követése megkérdőjelezhetetlennek tűnt és annak, aki akár csak felvetette más alternatívák megfontolásának szükségességét, az a muccsaiság, a „nem európainak” minősítés, a szélsőségesnek bélyegzés következményével kellett számolnia.

A meglévő mintát követő, a fejlődésnek csak egyetlen lehetséges útját ismerő modernizációnak az alternatívája lehet az innovációs fejlődési modell. Az innováció lényege a fennálló viszonyoknak olyan meghaladása, mely az érintettek széleskörű részvételén alapul. Tömören: innováció = anticipáció + participáció. Vagyis a rendszerváltás megteremtette a lehetőséget arra, hogy a Magyarországon élő emberek széles körének bekapcsolódásával, egy egymás megértésére és megegyezésre irányuló kommunikációs folyamat eredményeként konszenzussal alakuljon ki az a jövőkép, az a változási irány, amelynek megvalósításában az emberek elkötelezetten tudnak részt venni. Ez a lehetőség ma is nyitva áll, mindaddig nem valósult meg.

6. A rendszerváltás, mint a redisztributív társadalmi újratermelési rendszerből a tranzaktív társadalmi újratermelési rendszerbe történő átmenet

Magyarországon 1948 után szovjet mintára átalakították a társadalmi újratermelés rendszerét. A piaci viszonyokat felszámolták, melyhez a magántulajdon széleskörű államosítása, illetve a mezőgazdaságban a begyűjtési rendszer teremtette meg a feltételeket. A megtermelt javak központosítása és állami újraelosztása a tervutasításos rendszer keretében valósult meg, és a rendszerváltásig fennmaradt a „szocialista tervgazdálkodás”, mely gyakorlatilag a politikai szempontokat tette meghatározóvá az élet minden területén. A rendszerelmélet kifejezéseivel élve a politika magaalágyúrte, bekebelezte, elnyelte az összes többi alrendszert. A gazdaságban, a jogban, a tudományokban, a művészetekben, de még a magánéletben is a politikai szempontok váltak döntőkké.

A rendszerváltás ebben az interpretációban a tranzaktív társadalmi újratermelés megteremtését jelenti. A piaci viszonyok tulajdonképpen már 1968-tól szerepet kaptak a magyar gazdaságban és a társadalom számos más területén. Az állami vállalatok jelentős részénél a piaci hatékonyság elvárásává vált, a termelő szövetkezetek is a „piacra” termeltek. A második gazdaság teljes talapzatával a piacon állt. Ám ez a „szocialista piac” jelentősen különbözött a taranzaktív társadalmi újratermelési rendszer valódi piaci viszonyaitól. A valódi piac a fizetőképes kereslet és a kínálat által meghatározott, rentabilitásra, azaz minél nagyobb haszonra törekvő és középpontjában legfőbb meghatározó elvként, médiumként a pénz áll. Az ún. „szocialista piac” az állam, méghozzá a pártállam által vezérelten működő

dőtt. A politikai szempontok, az állami akarat erősebben befolyásolta, mint a piac törvényei. A szubvenciók, a dotációk, a reálértéktől eltérített árak és bérek, a szociális szempontok, de mindenek felett a társadalmi struktúra vertikális jellegű személyes kapcsolatokra épüléséből fakadóan a protekció és patronálás összezavarták a piac értékiszonyait, szabályait, rendjét.

Ráadásul mindvégig fennmaradt az a kettősség, amely nemcsak a gazdaságra és a társadalomra volt jellemző, hanem a családok mindennapi életének konkrétságában is tetten lehetett érni. Tipikus modellté vált az állami munkahelyen főállásban dolgozó, másodállásban a második gazdaságban dolgozó munkavállaló. Az állami munkahely feladására, azaz a redisztributív újratermelési rendszerből történő kilépésre, már csak azért sem kerülhetett sor, mert nagyon kevés és rendkívülinek számító esettől eltekintve, csak az állami vagy szövetkezeti munkahelyet ismerték el hivatalos munkának. Általános munkakötelezettség volt érvényben, a hivatalos munkahely hiánya munkakerülésnek minősült, amely bűncselekménynek minősült és a munkakerülőket a szabadságvesztés és a kényszermunka keverékeként kialakított speciális büntetési nemmel büntették.

De anyagilag is ez a szimbiózis bizonyult előnyösnek. Az állami, szövetkezeti munkahelyhez kapcsolódott a redisztributív alapon szétosztott kedvezmények és juttatások jelentős része (állami beruházásban épülő lakáshoz jutás, építési kölcsön, üdülés, stb.), tehát ezért is célszerű volt megtartani a főmunkahelyet. A második gazdaságból a családok többsége nem tudott volna megélni, az onnan származó jövedelmek az állami fizetések reálértéke csökkenésének kompenzálására szolgáltak, igazi kiegészítő jövedelmek voltak, melyek a lecsúszástól, a depriválttá válástól óvták meg a magyar családok 2/3-át. A bekapcsolódni nem tudó, csak a redisztributív újratermelési rendszerben résztvevő 1/3-a a magyar társadalomnak akkor vált depriválttá és ők, valamint leszármazottaik nem tudtak azóta sem kiemelkedni onnan. A depriváltak helyzetének megváltoztatásához, legalább az intergenerációs mobilizációjuk beindításához fontos lenne megérteni az akkori leszakadás okait, körülményeit.

Továbbá a szimbiózist, a már-már kibogozhatatlan összefonódást erősítette a két terület egymásra utaltsága. Ez olykor jogilag rendezetten folyt és gazdaságilag ésszerűen, pl. a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben termelt takarmány a háztáji gazdaságokban folytatott állattartáshoz is biztosította az élelmet. Olykor jogilag rendezetten, de gazdaságilag abszurd módon folyt, például a vállalati gazdasági munkaközösségekben az állami tulajdonú üzemeket bérelték gépekkel együtt és ugyanazok a munkások, akik reggel 6-tól délután 2-ig redisztributív keretek között, fix bérért állították elő ugyanazokon a gépeken ugyanazokat a termékeket, délután kettőtől estig piaci alapon folytatták ugyanazt.

A jogellenes, ám gazdaságilag hatékony összeforrásra példa az, amikor az állami tulajdont a vonatkozó ideológiai tételeknek megfelelően közösségi tulajdonként kezelték és ezt a gyakorlatban úgy valószínűsítették meg, hogy mindenki mindent gátlástalanul, mintegy természetes módon haza vitt a munkahelyéről, avagy munkahelyén végezte a magánmunkáját. A nagyságrend változatos volt. A vasmunkás a szöveget és a kalapácsot, az építkezésen dolgozó a cementet és a vakolókanalat vitte haza, az építőipari vállalat igazgatója a világ legtermészetesebb módján építtette fel az általa vezetett állami vállalt munkásaival munkaidőben, vállalati számszámokkal, a vállalat építőanyagából a saját nyaralóját. A hivatalnok a géppapírt, a ceruzát vitte haza, az ápolónő a kötszert és a gyógyszert. A főorvos a magánbetegét anyagi ellenszolgáltatásért műtötte az állami finanszírozású kórházban és részesítette

kivételes ellátásban állami beosztottjai bevonásával, az állami kórtermek legjobbjaiban.

A kettős gazdaság egyben kettős társadalmat is jelentett.

Minderre morális felmentést adott egyrészt az, hogy „mindenki így csinálja”, másrészt a rendkívül alacsonyan nivellált állami bérek és a magángazdaság keretében történő legális munkavégzés ellehetetlenítése, mintegy jogalapot teremtett minderre.

A reciprocitáson alapuló újratermelés átszötte az egész gazdaságot, a társadalmat és a családok életét. A redisztribúció alacsony hatékonyságából, az áruk és a szolgáltatások állandósult hiányából illetve a piaci alapú forgalomhoz szükséges források szűkösségéből fakadóan az önszolgálat és egymás segítségének bevett formájává vált a javak és szolgáltatások cseréje. Az állami beruházásban épült, kedvezményes lakáshoz jutás lehetőségéből eleve kizárt falusi és kisvárosi lakosság, illetve a nagyvárosban élők bizonyos csoportjai a saját otthon megteremtését csak a kalákában történő építkezéssel tudták megvalósítani. A szociális ellátás hiányosságait a gyermekgondozás, idősgondozás, beteggondozás területén az egymást kölcsönösen segítő rendszerrel pótolták a lakóhelyi, illetve a rokoni közösségek.

A bolti eladó félretette a banánt a fodrásznőnek, aki a pult alól kapott áruért vizsgázásul ingyen megcsinálta az eladó frizuráját. Az autószerelő kilopta a gyárból a doktor úr autójához szükséges, de a bolti forgalomban nem kapható alkatrészt, aki vizsgázásul kilopta a kórházból a receptre nem kapható hatékony antibiotikumot az autószerelő beteg gyermekének. A tanácsi elvtárs segített a halas kofának engedélyt szerezni a vásárcsarnokban elárúsító hely szerzéséhez, melyért ő cserébe ingyen adott karácsonyra halat az elvtárs családjának.

Ez a bizalmon alapuló kölcsönös segítségnyújtás nagyon könnyen fordult át redisztribúción alapuló vertikális személyi függőséggé, alkutya-főkutya viszonyra, illetve korrupcióvá.

Ha a főorvos elintézte az életmentő műtét során kívüli biztosítását, ezért a hatalmas ajándékért örökre hálás maradt az autószerelő, és élete végéig ingyen szerelte a doktor úr autóját az amúgy állami műhely, állami alkatrészeit felhasználva. Ha a bolti eladó nemcsak banánt, hanem téliszalámit is szerzett, méghozzá áron alul, vagy esetleg orkán dzsekit, sokol rádiót, vagy más kincsnak számító árut, akkor a fodrásznő örökké ingyen mosta, festette, dauerolta az eladó haját, amúgy az állami fodrászat állami hajápolási cikkeivel. Ha a halárusítási engedély határozatlan időre szólt, és olyan időkből intézte azt el a tanácsi elvtárs, amikor még senkinek nem volt ilyen engedélye, akkor ezért a nagy ajándékért a halas kofa örökre hálával tartozott. A tanácsi elvtárs minden egyes karácsony előtt elküldte sofőrjét a karácsonyra való halért, pontosan felírva, hogy miből mennyit kér, és soha még csak nem is próbálta „megsérteni” a halárust azzal, hogy fizessen a halért, hiszen az ellenszolgáltatás volt az eredeti nagy ajándékért, függetlenül attól, hogy a reciprocitás szerinti mértéket rég meghaladta és az már redisztributív adó volt inkább. Az ajándék, a látszólag ingyenes szolgáltatás (a soron kívüli életmentő műtét, a hiánycikknek számító banán pult alóli biztosítása, az árusítási engedély kivételes biztosítása) olyan személyes függőségi viszonyt teremtett, melynek érzelmi biztosítéka a hálán alapuló hűség, materiális vonatkozása pedig a folyamatos rendelkezésre állás, az anyagi értékű vizontszolgáltatás előre meghatározott mértékű folyamatos biztosítása.

7. Az újfeudális függőségek rendszerének felváltása a polgári társadalommal

Hankiss Elemér elemzése szerint az államszocializmus társadalmi struktúrája újfeudális jellegű volt. A vertikális személyi függőségek rendszere szorosan összefüggött a redisztributív újratermeléssel, a diktatórikus hatalomgyakorlással, a totalitárius rendszer kiépülésével illetve a premodern társadalmakra jellemző differenciálatlanságból fakadó alacsony hatékonysággal.

Nézzük sorra ezeket az összefüggéseket.

A gazdaság illetve a társadalom erős központosítottágával, a megtermelt javak egy központba vonásával és onnan történő újra elosztásával úgy függ össze az újfeudalizmus, hogy ez az erős központosítás, a javak széles körével való rendelkezés túl nagy hatalmat biztosított a társadalomirányító központnak. A politikai központ rendelkezik mindennel, tőle függ ezért a pusztá életben maradás, az egzisztálás is. Adományként juttatja vissza a termelőkhöz, a társadalom tagjaihoz a javakat, méghozzá olyan adományként, melyért feltétlen engedelmességet, hűséget vár cserébe. Az újfeudális struktúra hatalmi elitje korlátlan hatalmat gyakorolhat alattvalói felett, kihasználva azok egzisztenciális függőségét.

Ez a kiszolgáltatottság infantilizálja az egyént, aki ebben a függőségi helyzetben, ebben a kiszolgáltatottságban joggal érzi úgy, hogy saját erejéből semmire sem képes, kiszolgáltatott gyermek és ennek megfelelően viselkedik. Így válik bármilyen parancsot habozás nélkül teljesítő engedelmes alattvalóvá. Így veszíti el önbecsülését és a társaival való összefogás képességét. Létében függ a felette lévőtől, hiszen az ő jó akaratán, közben járásán, az ő szaván, támogatásán, protezsálásán múlik a munkahely, a gyerek iskoláztatása, a jobb lakás és szinte minden. A feudális és újfeudális rendszerek lényegéhez tartozik a közösségek felszámolása és új közösségek kialakulásának a megakadályozása. Röviden a redisztributív elosztási rendszer által kialakított egzisztenciális függőség, illetve a hatalmon lévők kezében összpontosuló újraelosztási jogosultság áll a főkutya-alkutya függőségek hátterében.

Az infantilizált alkutyák számára az érdekérvényesítés egyetlen lehetséges módja a kijárási, a protekció, a patronálás, a keresztapaság, a lobbizás, a kiskapuk megkeresése. Érdekeiket nem intézményesíthetik, politikai szinten nem jeleníthetik meg. Ha nem lehetnek közösségeik, akkor nem szerveződik meg a civil társadalom, nincs nyilvánosság, nincs lehetőség a törekvések politikai szintű érvényesítésére, azaz nincs demokrácia. Az újfeudális társadalmi struktúra politikai megfelelője a diktatórikus hatalomgyakorlás.

Az újfeudális rendszer infantilizált, függő helyzetben lévő alattvalója magányos ember. Nem alkothat közösséget társaival, nem nyilváníthatja ki saját akaratát. Munkáját utasításra végzi, és általában mindig mindent parancsra tesz. Bizonytalan. Nem tudja, hogy szüksége van-e bárkinek is rá, és éppen őrá. Minden azt sugallja, hogy helyettesíthető, pótolható. Úgy érzi nincs saját helye a világban, már önmagának sem fontos. Egzisztenciális kiszolgáltatottsága és személyi függősége az ilyen magányos lényeket a totalitárius rendszerek kiépítésének biztosítójává teszi, hiszen az ő életük totálisan ellenőrizhető, alakítható a hatalmon lévők által.

Az újfeudális struktúra természetes talaja a kizárólagos hatalomgyakorlásnak. A személyi függőségi rendszer csúcán egyetlen személy áll, ő tartja kezében a szálakat. Hatalma csak részben fakad a központosított és általa újra osztott javakból. Legalább ennyire fakad a személyi kapcsolatok rendszeréből is. Hiszen a rendszer működésének alapja, hogy mindenki tartozik valahová. Mindenki tudja, hogy ki az ő főkutya, akitől élete jobbra

fordulását remélheti, és akinek személyes hűséggel, feltétlen engedelmességgel tartozik. Miként számon tartja saját alkutyáit, akikről ő gondoskodik, és akik neki tartoznak engedelmességgel. Egy ilyen egyszerű és világos szerkezetű társadalmi rendben élő ember számára a többpártrendszeren alapuló demokrácia és a piacgazdaság: maga a káosz, a teljes elbizonytalanodás rémképe. Létének biztos támaszát veszítené el az ember, ha nem ismerné ki magát pontosan a fő- és alkutyák sokaságában, ha időről időre váltakoznának a főkutyák, ha a személyek helyét pozíciók, intézmények váltanák fel. Mi lenne a gyámoltalan gyermek felnőttekkel, ha patrónusaikat, protektorukat, keresztapjukat, csak úgy leválthatnák, lecserélhetnék. Kihez fordulhatnának támogatásért, kitől várhatnák ügyeik elintézését, kitől remélhetnének gondoskodást. És milyen rettenetes lenne az alkutyák összefogásától, engedelmességétől rettegni. Mi lenne, ha ide-oda kóborolhatnának az alkutyák, kitépve magukat a hűbéri láncból.

A rendszerváltás során létre jött többpártrendszer nagy káoszt, traumát okozott e téren. Az emberek, akik lehet, hogy nem szerették az államszocializmust, de jól kiigazodtak benne, az új világban elbizonytalanodva botorkáltak. Hamarosan lázasan keresték az új potenciális főkutyákat, a kijáró embereket, az új hatalmi körökhöz kapcsolatokkal rendelkezőket. Nehézséget okozott az új kapcsolatok kiépítése, az új klientúrákban a megfelelő pozíció kivívása. Örök aggodalom, hogy jó lóra tettek-e, befut-e a várományos? Az előző korszak sziklaszilárd rendjében semmi sem veszélyeztette a hatalom csúcsaihoz kiépített kapcsolati rendszert. Soha, semmi nem változott. A kapcsolatok fontossága természetes és feltűnés mentes volt. Az új világban tudatosult a személyes kapcsolatok kiépítésének jelentősége. Az aggodalmak után nagyon sokaknak igazi fellélegzést jelentett a régi arcok, régi emberek visszatérése a politikai hatalomba.

Az új pártok vezetői, az új hatalmi elit, a jogállam vezető pozícióit betöltők számára óriási kihívást, ha tetszik kísértést jelentett a személyi függőségek hagyományos rendszere. Ők is az előző rendszerben szocializálódtak. Régi örökség, hogy Magyarország a rokonok és panamák országa. A klientúra építés, a személyi összefonódás nem számolódott fel.

A polgári társadalommá válás alapvető feltétele a polgárrá válás. A polgár egzisztenciálisan független. Képes és kész önmagáról, valamint családjáról gondoskodni. Az anyagi javakkal rendelkezése révén a polgár burzsoá. A polgár képes és kész saját sorsa és a körülötte lévő világ alakítására. Beeszólást követel és bele is szól az életét közvetve vagy közvetlenül befolyásoló döntések meghozatalába. A polgár citoyen. Továbbá a polgári lét egy meghatározott életminőséget, kultúrát, értékrendet jelent. A polgár léte több mint biológiai vegetálás. A polgár ismer és elismer önmagára és másokra egyaránt érvényes egyéb mércéket, értékeket, mint az életben maradás parancsa. Szabadsága éppen ebben rejlik. Valamilyennek választja önmagát, és munkálkodik önmaga megteremtésén. Sáfarkodik a rábízott talentumokkal.

A polgári szabadság feltétele a megfelelő információkkal rendelkezés, a jelen valós viszonyainak az ismerete. Csak a jelen tényeinek megismerése során ismerhetőek fel a jelenben rejlő lehetséges jövők. Csak a jelenre vonatkozó valóságos ismeretek segíthetik a reálisan választható alternatívák felismerését. A szabadság, a szuverén döntések meghozatala előfeltételezi a döntés során választható különböző lehetőségek ismeretét, sőt annak az előre látását, hogy melyik alternatíva milyen következményekkel jár.

Így kötődik a polgári nyilvánosság a polgári léthez. Az uralommentes kommunikáció, az információk szabad áramlása csak akkor következhet be, ha van hozzá megfelelő

tér, ha működik a társadalmi nyilvánosság, mint közvetítő mező a civil társadalom és a hatalom között. Az egymás megértésére és megegyezésre irányuló diskurzusok során rajzolódnak ki, erősítődnak meg a véleményazonosságok és véleménykülönbségek, itt fogalmazódnak meg a közös érdekek és törekvések, itt választódnak ki azok a személyek, akik alkalmasak a kitűzött célok megvalósítása érdekében küzdelembe indulni, a döntéseket a közösség érdekeinek megfelelően befolyásolni. A polgári nyilvánosság és a civil társadalom megszerveződése vezethet el a polgári demokrácia széleskörű, társadalmi szintű megvalósulásához. Ehhez a jogi és gazdasági változások csupán szükséges, de nem elégséges feltételek. Ehhez az egyének participációjára, tudatos és önkéntes részvételére, bevonódására van szükség. Úgy tűnik, hogy a rendszerváltás óta eltelt két évtized ehhez nem bizonyult elegendőnek. Az involváltság, a személyes érintettség felismerése, a világ, a körülmények megváltoztathatóságába vetett bizalom hiányzik. Az infantilizált, „alkutya” létre kárhoztartott alattvalók, a kádári rezsim kettősségében szocializálódott tömegek szó szerint igazolni látszanak Fukuyama tételét, mely szerint a gazdasági versenyképesség javulásának, az életminőség jobbá válásának legnehezebben elhárítható akadály a államszocializmus legsúlyosabb örökségeként magunkkal vonszolt bizalmi deficit.

Minduntalan bele botlunk az „ügyse sikerül” mentalitásba, mely H. Arendt szerint a totalitárius rendszer lényegét jelentő magányosság velejárója. Mindig mindenben a legrosszabbra számítunk. Nem vagyunk biztosak benne, hogy van-e saját helyünk a világban, fontosak vagyunk-e valakinek, érdemes-e léteznünk. Ezek a kétségek mintha már nem is csak az egyes egyéneket gyötörnék, hanem mintha nemzeti kultúránk részévé váltak volna.

Az államszocializmus újfeudális jellegű, premodern viszonyai Luhmanni fogalomrendszerének alkalmazásával úgy is leírhatóak, hogy az emberek mindennapi tapasztalata alapján meggyőződésük, hogy a világ megváltoztathatatlan. Nincs befolyásuk a dolgok alakulására. Ha történnek is változások, azok előre nem látható kimenetelűek, véletlenszerűek. A jövő nem rajzolódik ki a jelen horizontján, nincsenek ma még egyaránt választható jövők. Az egyén nem választhat, ha mégis választásra kényszerül, akkor nem látja döntése várható következményeit. Nem ő választja ki és valósítja meg a számára legkedvezőbb jövőt. Csak túlélni, megúszni, kibekkelni, ez vált sokak életprogramjává. Mindennek lenyomata, hogy a rendszerváltás interpretációjáról szóló narratívák, szinte kivétel nélkül külső erők hatásának, véletleneknek, népmesei csodás fordulatnak, netán sötét erők összeküvésének írják le az államszocializmus megszűnését, a polgári demokrácia megszületését. Nincs forgalomban olyan narratíva, mely azokat a tényeket mesélné el, azokról az emberi összefogásokról, tudatos döntésekről, tettekről szólna, melyek bizonyították, hogy a rendszerváltás ebben az értelemben is fordulat volt, hiszen az addig megváltoztathatatlannak tűnő világot az emberek tudatosan, a lehetőségek felismerésével, a saját választásuk szerint változtatták meg, személyes vállalásaikkal, tetteikkel, társaikkal együttműködve.

8. Ipari társadalom helyett tudásalapú információs társadalom

A rendszerváltás időszakában egyértelműen bebizonyosodott, hogy az államszocializmus erőltetett iparosítási gyakorlata zsákcába jutott. Az ipari nagyvállalatok többségének gazdasági vesztesége, csődje addig is csak külső forrásokból, előbb a nemzeti jövedelem redistributív átcsoportosításából, majd a külföldi hitelek felvételéből volt finanszírozható.

A rendszerváltás időszakában összeomlott az iparon alapuló gazdasági szerkezet.

Ekkor végig lehetett gondolni, hogy egy más szerkezetű, a piaci viszonyokhoz igazodó iparfejlesztés válik a gazdasági stratégia alapjává, vagy megkezdődik egy másik modell kiépítése. A második megoldás mellett szólt az a tény, hogy a világ fejlettebb régiója már kilépett az ipusztársadalom szakaszából és megkezdődött a tudásalapú információs társadalmak kiépítése. Magyarország az információs társadalmat leszűkítetten értelmezte, abból főként az iparilag gyártott eszközöket, a technikát és a technológiát látta meg és próbálta meghonosítani. Gyakorlatilag az ipar szerkezetének átalakítását kísérelték meg, figyelemmel az új iparágak, technikák és technológiák megjelenésére. Az ipari beruházásokhoz szükséges tőkét külföldről próbálták idevonzani. A multinacionális cégek és más külföldi beruházók nem hozták meg a remélt sikert, az ipari fellendülést. A lehetséges másik út, amely valójában korszerűbb is lenne, máig nincs kihasználva. A tudásalapú információs társadalom lényege nem az internet, vagy más infokommunikációs eszköz, miként a kapitalizmus lényege sem a gőzgép. A tudásalapú információs társadalom új fejlesztési erőforrásokra, új gazdasági szerkezetre és az emberek közötti érintkezési viszonyok új típusára épül. A fejlődést meghatározó erővé a tudás, az információ válik, más megfogalmazásban a kulturális és a társadalmi tőke. A gazdaság szerkezetében a szolgáltatások válnak dominánssá. Az emberek közötti érintkezések jellemző formája a hálózatiság, melynek csak egyik megjelenési formája a világháló.

A hálózatiság lényege, hogy az egyenrangú partnerek bizalmon alapuló horizontális kapcsolatokat hoznak létre, melyek egymás megértésére, megegyezésre irányulnak és biztosítják a kölcsönös előnyöket nyújtó együttműködést.

A rentabilisan működő ipar kialakulásának elmaradása, a világban zajló tendenciák figyelembe vétele, a materiális tőke hiánya és még számos körülmény indokolná, hogy a tudásalapú információs társadalom kiépítését válasszuk. Az erre irányuló erőfeszítések nem jártak eddig kellő eredménnyel. A kulturális és társadalmi tőke akkumulációja, materiális tőkévé konvertálásuk mechanizmusának kiépítése helyett túl sok erő fecsérlődik a külföldi tőke idecsalogatásra, az ipari parkok és ipari munkahelyek számának növelésére. A humán erőforrások, a bizalom, a fenntartható fejlődés, az életminőség olyan szlogenekké váltak, melyeket minél gyakrabban emlegetnek, annál kevésbé vesznek komolyan.

A társadalomelméletek kategóriarendszerének felhasználásával adható különböző interpretációk tovább bővíthetők, gazdagíthatók. Ezek mellett léteznek a különböző politikai interpretációk és a legkülönbözőbb magánvélekedések. Mindennek lenyomataként az egyének szintjén is sokszínű magánvélekedések léteznek a rendszerváltásról. Vannak akik tagadják, hogy lett volna rendszerváltás, mások nem szereztek tudomást róla, léteznek negatívan értékelők és akadnak, akik pozitívnak tekintik. Ezzel összefüggésben arról a rendről is nagyon eltérően vélekednek, amelybe beilleszkednek, illetve amin kívül maradnak. Az emberek fejében élő rendkép közvetlenül nem ismerhető meg. Nemcsak azért, mert nem tárnák fel szívesen az érintettek saját elképzeléseiket, melyet a rendről alkottak, hanem azért sem, mert ez csak a legritkább esetben tudatosul az érintettekben. Az emberek cselekvő lényként teszik a dolgukat, de arról, hogy miért éppen azt teszik, amit tesznek, legfeljebb krízis helyzetben tudnak beszámolni. Csak amikor meghibásodik a körülöttük lévő világ, amikor nem működnek többé a jól bevált életreceptjeik, akkor viszonyulnak megismerőként saját világukhoz, életükhöz. Amíg működnek a habitusukba beépült viselkedési minták, amíg elboldogulnak a szocializáció során interiorizált sémák alkalmazásával, addig nem tudatosul bennük saját világképük. Az etnometodológiai irányzat tanácsát megfogadva

várhatjuk és elemezhetjük a válsághelyzetekben születő magyarázatokat, vagy a cselekvésekből következtetünk a mögöttük húzódó értelmezési keretekre, rendképekre.

Hitek, meggyőződések, emberi mentalitások, habitusok, rendről alkotott elképzelések. A rendszerváltás előtti és utáni állapotok ismeretében vajon milyen képek élnek az emberek fejében a világ működésének rendjéről, saját életük rendjéről? Milyen elképzelésekhez, hitekhez, meggyőződésekhez igazítják a mindennapok során viselkedésüket és ezáltal milyen valóságos társadalmi világot valósítanak meg? Melyek azok a világértelmezési sémák, életminták, életreceptek, melyek kulturálisan rögzültek, és amelyeket természetesnek, normálisnak, magától értetődőnek tekintenek és alkalmaznak életvilágukban?

Milyen az a megszokott, kölcsönös elfogadott és legitimnek tekintett rend, melyet értelmezés útján konstruál magának a mai magyar társadalom?

A következőkben egy hipotézist ismertetetek, mely a Magyarországon élő emberek rendről alkotott elképzeléseire vonatkozik.

Rendképek a mai magyar társadalomban

1. Vertikális személyi függőségek

Hipotézisem szerint, ha a mai magyar társadalom tagjaiból csoportokat különítenénk el a fejükben élő rendképek alapján, akkor a legnépesebb halmazt azok alkotnák, akiknek a meggyőződése szerint ma is minden a magasabb státuszúakhoz fűződő személyes kapcsolatokon múlik. Az ő rendképük szerint boldogulni, előrébb jutni csak akkor lehet, ha megfelelő patrónusa van az embernek, aki gondoskodik róla, aki protekcióval, a kiskapuk megkeresésével, lobbizással eléri a kívételes bánásmódban részesítést. A társadalmi egyenlőtlenség rendszerében elfoglalt helyet e rendkép szerint az dönti el, hogy sikerül-e megfelelő főkutnyához elszegődnie az egyénnek, sikerül-e a feltétlen engedelmesség, a kizárólagos hűség révén elérni egy befolyásos keresztapa jóindulatát. A felemelkedés elsődleges feltétele nem a tehetség, a szorgalom, a tudás, a teljesítmény, hanem a megfelelő támogató. Így lehet jó munkához, megrendelésekhez, pályázati forrásokhoz, olcsón megszerezhető (esetleg privatizálható) javakhoz jutni. Protekció kell a gyors és hatékony ügyintézéshez, a gyógyuláshoz, a szüléshez és a temetkezéshez is. A társadalom margójára, peremére azok kerülnek, akik nem rendelkeznek befolyásos patrónussal, nincsenek megfelelő kapcsolataik a magasabb körökhöz. Az alacsony iskolai végzettség, a szakképzettség hiánya ellenére sokan magas pozícióba kerülnek, jól boldogulnak.

A politikai pártok klientúrája éppen erre a vertikális személyi kapcsolati rendszerre szerveződik, a csatlakozó támogatók hűségük fejében a hatalomra jutó politikusoktól személyes előnyöket, kivételezett támogatást, protezsálást várnak, mely magas hivatalokban, állami vagy önkormányzati megrendelésekben, hazai és uniós pályázati pénzek elnyerésében, jutányos áron történő vagyonszerzésben térül meg. A politikai szociológia a pártok kartellese, trösztösödése néven írja le azt a folyamatot, amikor a pártok felcsúsznak az állami színterekre és kizárólag az őket hatalomra segítő gazdasági csoportok támogatása, a számukra történő előnyjuttatás érdekében tevékenykednek, ez határozza meg döntéseiket, a valódi feladatok, így a társadalom valós érdektagoltságának képvisellete helyett.

A korrupciónak az a burjánzása, mely a magyar viszonyokat jellemzi, szorosan összefügg azzal a széles körben elterjedt meggyőződéssel, mely szerint csak mások lefizetésével, megvásárlásával lehet bármit elintézni. Mindenüvé kapcsolat kell, és a kapcsolatot teremtő személy anyagi juttatást kér vagy vár el. Ha ezt tekintik a világ természetes, normá-

lis rendjének, akkor a véletlenül lebukó és az igazságszolgáltatási eljárás alá kerülő elkövetőkre mártírként, áldozatként tekintenek az emberek, mondván: csak azt tette, amit mindenki más szokott. Az önfelmentés, a felelősség alóli kibújás, ha tetszik, akkor a kognitív diszszonancia redukciója szempontjából is fontos tényező az a feltételezés, hogy csak így lehet, mindenki ezt teszi.

Az infantilizált, gyermeki szintű életnek vannak kifejezett előnyei. Ilyen előny a felelősség hiánya és a biztonság, melyet mások gondoskodása nyújt. Rendkívül kényelmes állapot úgy élni az életet, hogy az ember önmagát semmiért nem tartja felelősnek, semmilyen feladatot, avagy kötelezettséget nem akar teljesíteni, teljes meggyőződéssel hiszi, hogy mások dolga a róla történő gondoskodás. Ha ezt sikerül azzal a rendképpel magyarázni, hogy ő nem tehet semmit, rajta semmi sem múlik, akkor jó közérzettel illeszkedhet be a következmények nélküli ország kisebb vagy nagyobb stikliket elkövető társtetteiseinek körébe.

Ebből a szemszögből nézve a beilleszkedni nem tudó deviánsok azok lesznek, akik nem képesek vállalni a boldogulásért, az előbbre jutásért, vagy pusztán a szinten maradásért a személyes összeköttetésekből szerezhető jogtalan előnyöket, a korrupció aktív és passzív elkövetési alakzatának a váltakozó, de mindkét vonatkozásban folytatódó elkövetését.

Ennek az újfeudális hűbéri láncnak a tagjai egyszerre patronáltak és patrónusok, megvesztegetők és megvesztegetettek, alkutyák és főkutyák. Aktívan cselekszenek, egy habitusukba rögzült minta szerint, mely eddig sikeresnek bizonyult, így már szinte automatikusan vezérli őket.

2. Minden bizonytalan, bármi megtörténhet

Feltételezésem szerint ma Magyarországon a második legnépesebb tábor azoké, akik a rendezetlenséget tekintik rendnek, akik az anómiás állapot kelte fészültségtől szenvedve élnek életüket.

Durkheim szerint a gyors és mély társadalmi átalakulásokat mindig anómia követi. A korábbi értékek és normák relativizálódnak, az előző korszak rendje széthullik, érvényét veszti. Ám az új rend még nem alakult ki, nem szilárdult meg, az új világban érvényes értékek és normák még nem jegecesedtek ki.

Az anómia a társadalom rendezetlenségéből fakadó általános feszültség állapota, mely mindenkire kihat. Magyarország XX. századi történelme másból sem állt, mint mélyre ható és gyors társadalmi átalakulásokból.

Világháborúk, a Monarchia széthullása, forradalmak, ellenforradalmak, különböző színű diktatúrák, megszállások és felszabadulások, más és más szövetségi rendszerekhez csatlakozások és kiválások, reformok és rendszerváltozások. Évszámokkal jelezve: 1914, 1918, 1919, 1929, 1939, 1944, 1945, 1948, 1956, 1968, 1989, 1990.

Mindezek a változások nemcsak a rendszerek szintjén zajlottak, nemcsak a politikát vagy a gazdaságot érintették, hanem behatoltak az emberek mindennapi életébe. Azokat a szabályokat kérdőjelezték meg, helyezték hatályon kívül, melyek pontos előírásaikkal rendet teremtettek a világban, melyek igazodási pontként szolgáltak, melyekkel mérni lehetett a saját viselkedést és mások tetteit.

Az anómia még akkor is bizonytalanságot teremt és ennyiben negatív, ha az azt előidéző társadalmi változás alapvetően pozitív. Az anómia az egész társadalmat érinti, mindenkit elbizonytalanít, mindenkit feszültséget kelt. Még akkor is ha a többség meg-

birkózik ezzel az állapottal, és „normálisan” él a normák nélküli, vagy csak relatív érvényességű normákkal rendelkező világban. Vannak azonban, akiknél a társadalmi eredetű rendezetlenség és bizonytalanság egyéb okokkal összekapcsolódva deviáns viselkedéshez vezet. A deviáns magatartások, mintegy a jéghegy csúcsaként jelzik a társadalmi anómiát.

Ha nincs világos és egyértelmű szabály, akkor bármi megengedett. Illetve a megnőtt és állandósult feszültséget nem mindenki viseli egyformán, van aki bármi áron, akár meg nem engedett eszközökkel is oldja, enyhíti. Ilyen eszközök: az alkohol, a drogok, a gyógyszerek, a bűnözés és végső estben az öngyilkosság.

A társadalmi változások gyakoriságának ismeretében nem az a kérdés, hogy miért ilyen magas Magyarországon a devianciák, különösen bizonyos deviáns magatartások aránya, hanem inkább az, hogy miért nem vált mindenki deviánssá ebben a tartós anómia okozta általános feszültségben?

A rendszerváltás óta eltelt idő nem bizonyult elegendőnek egy új társadalmi rend (nomos) kialakulásához, megszilárdulásához. A korábbi korszak kettős társadalmi rendje: a redisztributív és piaci viszonyok szimbiózisa talán gazdaságilag hatékony segítség volt, ám az értékrendeket, normákat tovább kuszálta. Az állami munkásként fix havi fizetésért reggel 6-tól 2-ig lusta, nem törődöm, selejtet termelő szakikból délután kettő után varázsütésre szorgos, dolgozó, kreatív teljesítménybérben dolgozó piaci munkaerő vált. A valóság értelmezés útján történő konstruálását vicceivel legitimáló Hofi Géza megfogalmazása szerint: „ők fizetettek, mi meg dolgoztunk” az állami szektorban, ahol a legfőbb elvárás az engedelmesség volt, ahol a kreatív, innovatív emberek „nehéz embereknek” minősültek. A második gazdaságban, a második műszakban történő boldoguláshoz sem ártott ismerni a kiskapukat, kellett az „ügyesség”, ami a jogtalan és morálisan helyteleníthető cselekedetekre való készség fedőnevévé vált.

Méltán vált a korszak jelképévé Kádár János hunyorgása, melyet az ország népe kacsintásnak értelmezett, és úgy vélte: így jelzi az ország vezetője, hogy ő sem gondolja komolyan azt, amit mond. Így vált általános érvényességű szabállyá, hogy mást kell mondani, mint amit gondolunk, és másként lehet cselekedni, mint ahogy beszélünk. Csak jóval később derült ki, hogy Kádár hunyorgása szembetegségéből fakadt, de ettől még a közfelfogás szerint az össznépi hazudozás, lopás és csalás megerősítésnek kifejeződése volt.

Csoda-e, ha ma is ott tartunk, hogy ugyanaz a politikai beszéd egyszerre értelmezhető a legocsmányabb „hazugságbeszédnek” és a legfelelőbb „igazságbeszédnek”

Ez az anómiás állapot a totális uralomból fakadó magányossággal társulva hihetetlen szenvedések forrásává válhat. Egyúttal teljesen védtelenné teszi az egyént a felülről vezéreltséggel szemben éppen úgy, mint a kívülről irányítottsággal szemben. Bármire könnyen rávehető a magányos, frusztrált, sehová sem tartozó, önmagában sem bízó egyén pusztán a valahová tartozás, a befogadás, a mások általi elismerés reményében. A divatok, a trendek, a reklámok, a manipulációk, a csoporthatás, a tömegbefolyás, a médiumok legjobb követője ezekből az emberekből lesz. Nagy kérdés, hogy az anómiás állapotnak mi a negatívabb hatása: a kívülállóvá, a többségtől eltérő és negatív megbélyegzésben részesülő deviánssá válás, vagy esetleg a totális beilleszkedés, a feltétlen alkalmazkodás, a bármely külső elvárásnak való kényszeres megfelelni akarás.

Ha helytálló az a feltetelezés, mely szerint az emberek túlnyomó többsége a vertikális személyi függőségi rendszert tekinti a mai magyar társadalom működését meghatározó rendnek, akkor a csoportnyomás illetve a tömegbefolyás révén ez a rendkép sokszorozó

dik meg a bizonytalan, valahová tartozni akaró, és másokról mintát vevő emberekben.

3. A fogyasztói társadalom pénzközpontú rendje

A korábbiakban láttuk, hogy a rendszerváltás során nyitva álló lehetőségek egyike a fogyasztói társadalmak mintájának követése volt. Magyarország hosszú történelmi múltra visszanyúló dilemmája a nyugati modell feltétlen követése, az ahhoz történő felzárkózás avagy más megoldás, más fejlődési út keresése és megvalósítása. A felvilágosodás kora óta különösen markánsá vált az emberiség fejlődésének unilineáris elképzelése. A történelmet olyan egyirányú fejlődési folyamatként értelmezik ebben a szemléletmódban, melynek élén a nyugat-európai illetve észak-amerikai társadalmak járnak, és amely az anyagi jólét növekedését tekinti mércének.

Az államalapítás kora óta Magyarország a nyugati mintát próbálja követni, de ismétlődően letérítődik erről az útról. Így aztán folyamatosan érvényes a „Vigyázó szemetek Párizsra vessétek” útmutatás.

A legutóbbi vargabetű, azaz a szovjet megszállási övezetbe tartozás okozta hosszúságú stagnálás a keleti típusú despotikus rendszerben ismét felfokozta a vágyakozást a nyugati modellhez csatlakozás iránt. A negyven évnyi kényszerű lemaradás miatt a „csatlakozás”, az utolérés, csak a modernizációs fejlődési út választásával volt elképzelhető. Ezt szolgálta a többpártrendszer bevezetése, a piacgazdaságra történő áttérés, illetve az alrendszerek autonómiája helyreállítására tett kísérlet.

Gyakorlatilag vita sem folyt egy másik út választásának lehetőségéről, esetleg célszerűségéről.

Az elmaradottságból fakadóan és a kényszeres utolérési, utánzási vágytól vezérelten a pénzközpontú tőkés gazdasági, társadalmi rendszernek egy sajátos magyar válfaja jött létre, melyet „vadkapitalizmusként” szoktak emlegetni. Az ennek alapjául szolgáló kapitalizmuskép rendkívül elnagyolt és sematikus. Őrzi az államszocializmus korszakának tankönyveiben szereplő dollárhasú, szivarozó, kalapos tőkés ellenszenves képét, ezt vegyíti a Hobbes-tól származó negatív társadalomképpel, melyben „embernek ember farkasa” Mindehhez hozzáadódik az a bizalmatlanság és magány, mely az előző korszakban vált a rendkép meghatározó részévé. Ebből aztán kikeverődik annak a rettenetes társadalomnak a rémképe, amelyben csak másokat letaposva, másokon átgázolva, könyörtelenül lehet boldogulni, ahol senki és semmi sem szent, ahol minden eladó, ahol minden és mindenki (el)árulható.

Az ebbe a csoportba sorolható emberek egy része azok közül kerül ki, akik már 1968-tól bekapcsolódtak a piacgazdaságba. Ám ahogy arra korábban már utaltunk, ezek a piaci viszonyok nem voltak valóságosak, hiszen a pártállam erősen beavatkozott, irányította a piacot. Egyébként is kettősségben éltek a piaci viszonyokba a második gazdaságon keresztül bekapcsolódó családok. Megtartották állami munkahelyüket és a társadalmi egyenlőtlenségek rendszerében elfoglalt helyüket a redisztributív és a tranzaktív újratermelési rendszerekben elfoglalt státuszuk együtt határozta meg. Ez a kettősség nemcsak gazdasági viszonyait, munkájukat, jövedelmüket befolyásolta, hanem azokat a magatartásformákat is, melyek eredményeseknek bizonyultak és így sikerként rögzültek. A piaci viszonyokat jellemző pénz centrikus magatartás összefonódott az államszocializmus személyi függőségei között kiigazodó, abban érdekeit érvényesíteni tudó magatartással. Ez a tudás, ez a rendkép szocializálódott és örökítődött át sokakban. Számukra természetes és magától

értetődő, hogy a jelen viszonyai között sem tisztán a piac törvényei érvényesülnek, a gazdaságba inklúzió útján bevonódnak, egyéb, piacidegen szempontok, így a politikai illetve a személyes függőségi viszonyok.

A csoport másik bázisát azok az emberek képezik, akik fogyasztói orientációjuk révén tekintik a pénz vezérelte gazdasági rendet a világ érvényes rendjének.

Bizonyára vannak olyanok is, akik a klasszikus kapitalizmus szellemével összhangban,

a gazdasági tevékenységet az emberi élet olyan részének tekintik, ahol érvényesíteni kell a tehetség kibontakoztatásának, a legjobb eredmények elérésére törekvésnek a követelményét. Vagy akár rendképük meghatározója lehet a protestáns etika, mely a Biblia alapján a ránk bízott talentumokkal történő sikeres sáfárkodást tekinti az istennek tetsző élet kritériumának. A gazdasági képességeket, javakat, így magát a rendelkezésre álló pénzt is talentumnak minősítik.

4. A világ rendje az autentikus életre törekvés

A rendszerváltás felszámolta az autentikus emberi élet legsúlyosabb akadályát képező totalitárius rendszert. Ám az emberek fejében korábban kialakult rendkép még hosszú időn át, máig sokakban fennmaradt. Nehezítette az autentikus élet vágyának elterjedését és még jobban az ilyen élet megélését az a tendencia, hogy sokakon az anómia, az elbizonytalanosítás lett úrrá. Mások belevetették magukat a pénz vezérelte fogyasztói társadalomba.

Meglehetősen szűkre becsülöm azoknak az embereknek a körét, akiknek a világ és az élet rendjéről alkotott elképzeléseit az autentikus, szabad emberi élet vágya hatja át.

A tömegtársadalmak az egyének azt sugallják, hogy mindenki pótolható, helyettesíthető. Az egyén csak egy a tömegeből. A feladat a másokhoz hasonlóvá válás, az igazodás a külső elvárásokhoz. A szürke tömegbe történő beolvadás érdekében az emberek egyre messzebbre halogatják eredeti céljaik megvalósítását. Valójában lehetőség lenne szabadságuk kinyilvánítására, önmaguk megválasztásra, kiteljesítésére. Az ember megismerhetetlen, pótolhatatlan csoda voltának kiteljesítése, a minden emberben lehetőségként ott rejtőző sajátos világnak a megteremtése és mások számára hozzáférhetővé tétele jelenti az autentikus életet.

5. A társadalom rendje az emberek együttműködésén alapul

A mai magyar társadalomnak feltehetően van egy része, amely úgy véli, hogy a világ és az élet rendje az, hogy törekszünk együttműködni embertársainkkal. Keressük a kölcsönös előnyöket. Igyekszünk megérteni a tőlünk eltérő véleményű, eltérő meggyőződésű és általunk esetleg helytelenített módon viselkedő emberek helyzetét, szempontjait.

Ez a megértésre törekvés fakadhat vallási meggyőződésből, morális aspektusból vagy éppen a kommunikatív cselekvés iránti meggyőződésből. Állhat háttérben egy szilárdan elkötelezett közösség, család, világnézet, vagy a sikeres gazdasági, társadalmi működés titkának felismerése.

Ma a világban a gazdasági csodák, a gyors fejlődések nagyrészt a széleskörű kooperációs készségből, a kölcsönös bizalmon alapuló együttműködésből fakadnak. A hatékony együttműködésnek a titka nem valamely professzionálisan kifundált szervezeti modell, valamely különösen hatékony irányítási technika. A lényeg a hasonló helyzetű felek horizontális kapcsolatainak kiterjesztése és működtetése. Miért nem alkalmazza akkor min-

den társadalom ezt a gyors fejlődéséhez vezető modellt? Azért, mert az együttműködésnek kökemény előfeltételei vannak. Nevezetesen először meg kell érteni egymást, meg kell egyezni, a konszenzust be kell tartani és csakis így lehet eredményes az együttműködés, irányuljon az egy ház megépítésére, egy családi karácsonyi ünnepség megtartására, egy depressziós gazdasági övezet revitalizálására, a várható élethossz növelését szolgáló egészségfejlesztési projektekre, vagy egy atomerőmű működésének fenntartására.

A meghatározott cél elérésére irányuló instrumentális cselekvések sikerének is előfeltétele, hogy mintegy előcselekvésként sikeresen végbe menjen az egymás megértésére és megegyezésre irányuló kommunikáció.

A rendszerek hatékony működtetését sokan tévesen úgy értelmezik, hogy csak a célelérésre kell koncentrálni, nincs idő a „beszélgetésre” Ez a mentalitás vezet aztán az életvilágnak a rendszerek általi háttérbe szorításához, a kommunikatív cselekvés beszűküléséhez vagy felszámolásához. Ám ez a minden energiát egy irányba összpontosító, kizárólagos az aktuális célra koncentráló, abszolút mértékig a hatékonyságra irányuló magatartás könnyen perverz effektusként az ellenkezőjébe csap át. A hatékonyságnak is előfeltétele az előzetes konszenzus.

Vannak emberek, akik társas kapcsolataikat, életviláguk karban tartást legalább olyan fontosnak tekintik, mint az alrendszerekben elért sikereket. Számukra a kommunikáció, a bizalom erősítése fontosabb, mint a pénz, a hatalom, a munkahelyi érvényesülés. Ők akarva vagy akaratlanul közösségeket, kapcsolati hálózatokat építenek, ha tetszik akkumulálják a társadalmi tőkét. Számukra az önépítés programjának kidolgozása és megvalósítása az élet rendjéből fakadó feladat. Az ő fejükben élő kép szerint minden ember megismételhetetlen, pótolhatatlan külön világ. Az a dolgunk, hogy saját világunkat kiteljesítsük és mások világára kíváncsiak legyünk, inspiráljuk őket az autentikus életre, saját legjobb képességeik kibontakoztatására. Ebben a feltételezett rendben az egyén boldogsága, pozitív identitása alapvetően azon múlik, hogy a számára jelentőséggel bíró Másik Ember szemében milyenek pillanthatja meg önmagát. Az emberi kapcsolatok egymás kölcsönös megerősítésére, inspirálására szolgálnak. Az élet minőségét az alkotás és alkotások befogadása határozza meg. A tudás, az információk, a kultúra, mint emberi alkotások, produktumok jelennek meg és a hozzáférés az alkotó bekapcsolódás, a részvétel lehetőségét nyújtja.

Ma az ilyen világgéppel rendelkezők feltehetően elenyésző kisebbséget képeznek.

A különböző rendképek versenye még nem dőlt el. Össztársadalmi feladat, de főként az értelmiségiek felelőssége, hogy minél szélesebb körű diskurzus során alakítsuk ki a konszenzust arról, hogy milyen rendképhez igazítjuk cselekvéseinket és így milyen valóságos legitim társadalmi rendet teremtünk magunknak.

BIBLIOGRÁFIA

ARENDT 1992

ARENDT, Hannah: *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest, Európa, 1992.

BERGER–LUCKMANN 1998

BERGER, Peter, L.–LUCKMANN, Thomas: *A valóság társadalmi felépítése*. Budapest, Józsoveg, 1998.

BOURDIEU 1978

BOURDIEU, Pierre: *A társadalmi egyenlőtlenségek újatermelődése*. Budapest, Gondolat, 1978.

DURKHEIM 1982

DURKHEIM, Émile: *Az öngyilkosság*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1982.

ELIAS 1987

ELIAS, Norbert: *A civilizáció folyamata*. Budapest, Gondolat, 1987.

FOUCAULT 1991

FOUCAULT, Michel: *A modernség politikai-filozófiai dilemmái, a felvilágosodáson innen és túl*. Budapest, MTA Szociológiai Intézete 1991.

HABERMAS 1971

HABERMAS, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest, Gondolat, 1971.

HANKISS 1982

HANKISS Elemér: *Diagnózisok*, Budapest, Magvető, 1982.

HANKISS 1984

HANKISS Ágnes: *Kötéltánc*. Budapest, Magvető, 1984.

Luhmann írásaiból válogatás. Budapest, Szociológiai Füzetek 42. szám, 1987.

WEBER 1995

WEBER, Max: *Gazdaság és társadalom*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1995.

kulturálisan rögzült rendjébe, mintázatába történő illeszkedés a társadalmi összetartozás feltétele.

Az integráció és a mintafenntartás szüntelenül zajló folyamat, melynek megszakadása súlyos zavarokat eredményez.

Mindig vannak újonnan érkezettek, akiknek a közösségbe történő bevonása, az adott kultúra értékeinek, normáinak a velük történő megismertetése és elfogadtatása aktuális feladat. Ez a kívülállók oldaláról nézve a beilleszkedés folyamata, a bent lévők oldaláról ez a befogadás.

A kívülállók, a még be nem illeszkedettek taborát alkotják az újszülöttek és az adott kulturális közegbe frissen bevándoroltak. Rajtuk kívül lehetnek, akik a kívülállást önként vállalják, továbbá olyanok, akik nem szándékosan, de valamely egyéni sajátosság következtében rekednek kívül, és végül lehetnek olyanok, akiket beilleszkedési szándékuk ellenére nem fogadnak be, kirekesztenek.

Természetesen egészen más feladat a megszülető új generációk beilleszkedésének biztosítása, azaz a szocializáció, mint a más kultúrában szocializálódott bevándorlók beilleszkedésének elősegítése, lehetővé tétele. Megint más követelményeket támaszt a tudatosan a kívülállást, netán a szembefordulást választók befolyásolása, rábírása arra, hogy a hatályos szabályoknak legalább az együttéléshez elengedhetetlen minimumát betartsák.

És egészen más a feladat abban az esetben, ha testi, lelki sérülések, fogyatékoságok tesznek kívülállóvá, vagy ha az adott szociokulturális rend értékeit és normáit betartani ugyekvéket, a beilleszkedni vágyókat nem engedik beilleszkedni, kirekesztik. Ebben az utóbbi két esetben a feladat nem a kívülállók, hanem a bent lévők befolyásolása, a befogadás előmozdítása.

A „beilleszkedés” és a „kívül állás”, önmagukban értékmentes kategóriák.

Ahhoz, hogy állást foglaljunk akár a beilleszkedés kívánatos és a kívülállás helytelen voltára vonatkozóan, akár megfordítva: a beilleszkedést helytelenítsük, és a kívülállást helyeseljük, tudnunk kell, hogy milyen az a társadalmi közeg, milyen az a működési rend, milyen a mintázat, melybe történő beilleszkedésről, vagy amelyből való kimaradásról beszélünk.

Égészen más megítélés alá esik, ha egy rablóbanda, a maffia, az államszocialista nomenklatúra a közeg, vagy éppen egy demokratikus jogállam, egy önszervező csoport, esetleg az internetet használók virtuális közössége az, amelybe valaki beilleszkedik, vagy amiből valaki kívül marad.

A csoportkutatások régen bebizonyították, hogy a csoporton belüli szociometriai státusz, így például a sztárpozíció elérése vagy a marginalizálódottság, a peremhelyzetbe kerülés, nagyon eltérő tartalmú és értékvonatkozású lehet. Hankiss Ágnesnek az ELTE hallgatói körében végzett kutatásból tudjuk, hogy a szociometriai vizsgálatot értékkutatással összekapcsolva könnyen kiderülhet, hogy az azonos alakzat mögött egészen más tartalom húzódhat meg. A különböző tankörök ugyanolyan szociometriai státuszú hallgatóiról kiderülhet, hogy az egyik csoport sztárja a legjobb tanuló, az órákra rendszeresen bejáró hallgató és ebben a tankörben a peremen lévő magányos kívülállók a rossztanuló, órákra ritkán járó hallgatók. Egy másik tankörben a középpontban álló, legtöbb kapcsolattal rendelkező sztár egy rossz tanuló, órákra ritkán jár, bulikat szervező hallgató. A peremre itt a jó tanulók kerültek, ők a magányos kívülállók.

Más kutatásokból tudjuk, hogy egy csoportban a kapcsolatok nélküli, marginalizá-

lódott helyzet, a kívülállás fakadhat abból is, hogy az egyén az adott csoporttól szándékosan a kívülállást választja, esetleg azért, mert más csoport jelenti az elsődleges, illetve a normatív viszonyítási csoportot számára, és abba illeszkedik be, ott törekszik széleskörű kapcsolati hálózat kiépítésére, ott elismert, esetleg központi figura.

Magyarországon máig viták tárgya, hogy az államszocializmus viszonyai között mindenkit beilleszkedésre kényszerítettek-e, avagy lehetett kívül maradni? A kádári „aki nincs ellenünk, az velünk van” doktrínájának időszakában a politikai hatalomba „beilleszkedők”, a nomenklatura tagjaivá válók tényleg nem tehetek mást, vagy lett volna más lehetőségük? Kívül maradni csak külföldre távozással, öngyilkosság elkövetésével, esetleg alkoholistává válással lehetett, vagy volt más alternatíva is?

Miként értelmezzük és értékeljük az államszocialista rendszer beilleszkedőit és kívülmaradóit?

Továbbá aki külföldre ment, öngyilkos lett vagy éppen alkoholistává vált, vagy más módon nem illeszkedett be, az tudatosan választotta a társadalom elfogadott rendjén való kívülmaradást? Vagy nagyon is szeretett volna beilleszkedni, csak nem volt alkalmas rá, nem volt képes rá, esetleg szándékosan kirekesztették, például osztályhelyzete, politikai nézetei, vallási avagy morális elkötelezettsége miatt? Milyen sokan próbálták a rendszerváltás után önmagukat az előző rendszer kirekesztetteként, mártírnaként feltüntetni, vagy éppen a kívülállást, a szembe fordulást tudatosan vállaló hős szerepében tetszelegni.

Fontos a társadalomba beilleszkedők és a kívülállók differenciált megítélése. Akár korábbi korok, akár saját korunk rendjéről van szó.

A tehetségtelen költő ne minősülhessen mártírnak vagy erkölcsi mintaképnek csak azért, mert nem jelentették meg verseit az előző korszakban. Miként a hatalmat feltétlenül kiszolgáló alattvaló ne büszkélkedhessen a politikai szolgálataiért cserébe kapott művészi, tudományos és egyéb elismerésekkel.

Mennyire nehéz megítélni, hogy a kívülállás vajon a beilleszkedésre való képtelenségnek, az összeférhetetlenségnek, az autokratikus személyiségjegyeknek a következménye, vagy az emberi tartásé, a meg nem alkuvásé, az elfogadhatatlannak ítélt rendből történő tudatos kívülmaradásé.

A rendszerváltás

De ezeknél a kérdéseknél is fontosabb és aktuálisabb annak megvizsgálása, hogy vajon a mai magyar társadalomnak milyen a működési rendje, milyen életünk normálisnak tekintett mintázata? Mi az a rend, amibe ma be lehet, be kell illeszkedni, amiből kívül lehet, esetleg érdemes kívül maradni? Miből, kik, kiket rekesztenek ki itt és most?

A rendszerváltás vagy rendszerváltozás már elnevezésében utal rá, hogy a változás, a váltás a társadalom egész rendjét, rendszerét érintette. Joggal feltételezhető, hogy akkor alapozódott meg az az új rend, azok a viszonyok, amelyekben ma élünk. Ha életünk, világunk mai rendjét alaposabban akarjuk ismerni és érteni, célszerű értelmeznünk a rendszerváltás fogalmát és folyamatát, hiszen az előző korszak rendjének egy új renddé történő átalakulását csak így érthetjük meg, így értékelhetjük.

A régi rend legitimitásának hiánya, az új rend kialakítása és legitimitásának megszilárdulása szorosan összefügg az emberek fejében élő rendképekkel.

M. Weber szerint azokban a korszakokban, amikor nincs szilárd, elfogadott rendje egy társadalom működésének, azaz amikor különböző, egyaránt lehetséges rendek verse-

nyeznek egymással, akkor az a rend válik legitim renddé, amelyik legjobban megfelel az emberek fejében élő rendképnek. Az emberek ugyanis a mindennapok során a rendnek a fejükben élő képéhez igazítják cselekedeteiket, és ezzel a fejükben élő rendképet valósítják meg a gyakorlatban.

Magyarországon a rendszerváltás óta eltelt két évtized nem bizonyult elégségesnek ahhoz, hogy az emberek fejében kialakuljon, és stabilan rögzüljön a világ működésének rendjéről egy olyan általánosan elfogadott kép, amelyhez igazodó gyakorlati cselekvések nyomán egy új és legitim társadalmi működési rend jött volna létre, megadva életünk mintázatát.

A rend, amelyről Weber nyomán beszélek, a mindennapi emberi érintkezési viszonyok mintázata, az értelmezés útján konstruált rend, az a rendezettség, melynek elfogadása a szabadság feltétele, hiszen az erre vonatkoztatva zajló élet a biztosíték arra, hogy több lehet az emberi létezés, mint pusztán biológiai vegetáció.

A rendszerváltás sok mindent megváltoztatott. Egypártrendszeren alapuló diktatúrából többpártrendszeren alapuló demokratikus jogállam született. Az alapvetően redisztributív társadalmi újratermelési rendszer átalakult piacgazdasággá. A nyugattól szöges dróttal, vasfüggönnyel elzárt, szovjet blokkhoz tartozó szűk világ kitágult, Magyarország az Európai Unió és a NATO tagja lett.

Az emberek fejében élő rendképet azonban nem lehet alkotmánymódosítással, új törvényekkel, privatizációval megváltoztatni.

Különösen nehéz ott siettetni ennek a rendképnek a megváltozását, ahol negyven év alatt torkig lettek az emberek a tudatformálással, az agitációval, az ideológiai képzéssel, a propagandával.

A rendszerváltás eltérő értelmezései

Ma ott tartunk, hogy sem a rendszerváltás előtti világ rendjéről, tömörebben az előző rendszerről, sem a rendszerváltás folyamatáról, sem az új rend illetve rendszer lényegéről nincs általánosan elfogadott értelmezés. Még nagyobb baj, hogy nem is folyik társadalmi diskurzus a különböző rendszerek lényegéről, a rendszerváltás mibenlétéről, jelenlegi viszonyaink rendjéről. Mindenkinek a fejében él egy elképzelés mindezekről, azt tekinti mérvadónak, helyesnek és minden más elképzelést vagy észre sem vesz, vagy érthetetlennek, nem normálisnak, természetellenesnek, hamisnak és hazugnak tekint.

A magyar társadalom elszalasztotta azt az alkalmat, hogy a rendszerváltás apropójából megbeszélje, hogy milyen rend szerint kívánja élni jövődöbeli életét. Nem zárta le konszenzussal a múltját, nem értelmezte jelenét, és nem álmodta, tervezte meg közös megegyezéssel azt a jövőt, melynek megalkotásán tevékenykedik.

Most újabb apropó kínálkozik mindennek a megtárgyalására. A 2008. őszen kitört pénzügyi világválság alapos okot szolgáltat annak végig gondolására, hogy a mindeddig sokak számára megkérdőjelezhetetlen nyugati fejlődési modell valóban követendő példa-e számunkra. Nem kellene-e újra gondolni azokat a célokat, melyeket szeretnénk elérni, azt az értelmezési keretet, melynek alapján elrendeztük a körülöttünk lévő világot, azt az értékrendet, melynek segítségével mértük mások tetteit, és amihez igazítottuk saját viselkedésünket? Talán érdemes lenne mindezt azzal kezdeni, hogy szóba állunk másokkal, meghallgatjuk mások véleményét. Megpróbáljuk megérteni mások szempontjait, megpróbálunk megegyezésre jutni velük.

Talán egy ilyen módon közösen kialakított jövőkép lehetne a közös kiindulási alap világunk újrendezéséhez.

Mindez nem reménytelen, nem eleve megvalósíthatatlan ábrándozás, ha hihetünk azoknak az elméleteknek, melyek szerint a fejünkben élő rendképek, a világértelmezési sémák és életreceptek, minták, modellek kulturálisan rögzülnek és kommunikatíván szerveződnek. A kommunikatív szerveződés, a megtárgyalhatóság és a közös újra értelmezés lehetőséget kínál a megváltoztatásra.

A társadalomelméletek mindehhez azzal járulhatnak hozzá, ha megmutatják a különböző értelmezési lehetőségeket.

A következőkben a rendszerváltás néhány lehetséges interpretációját mutatom be a különböző társadalomelméletek értelmezési kereteinek a felhasználásával.

1. Az egypártrendszer felváltja a többpártrendszer

Az államszocializmus kiépítésekor Magyarországon a hatalom monopolizálása során nemcsak a jobboldali pártokat számolták fel, hanem az ún. „szalámi taktika” alkalmazásával a korábban szövetséges baloldali pártokat is. A kommunista párton belül is folytatódott az ellenségkeresés, egyre szűkült a hatalmat gyakorlók köre. A hatalmi centralizáció addig folytatódott, amíg személyi kultuszba nem torkollt.

Az egypártrendszerben a párt az állami hierarchia csúcsára kúszott fel, az állami apparátus a párthatározatok végrehajtójává vált.

A rendszerváltás során megszűnt az állampárt kizárólagos hatalma. Új pártok jöttek létre, az állampárt felszámolta önmagát, illetve új párttá alakult.

A többpártrendszer biztosítja annak lehetőségét, hogy a társadalom politikai tagságát a pártok jelenítsék meg és hatékonyan vegyenek részt az érdekvégyesítésben, részesei legyenek a döntések meghozatalának.

A rendszerváltás előkészítése során különböző civil szerveződések jöttek létre, melyek meghatározott érdekek, illetve értékek mentén szerveződtek.

A demokratikus ellenzék tagjaiból, a szamizdat irodalom szerzőiből, kiadóiból, terjesztőiből megalakult a Szabad Kezdeményezések Hálózata, melyből később megszületett a Szabad Demokraták Szövetsége, mint párt.

Az irodalom „népinek” nevezett szárnyához tartozók egy csoportjából és az általuk megfogalmazott értékeket, törekvéseket támogató értelmiségiek köréből verbuválódtak a lakiteleki rendezvények látogatói és az ő jelentősen kibővült, „népfrontosodott” körük alakította meg 1987-ben a Magyar Demokrata Fórumot, mint mozgalmat, amely később ugyanezen a néven vált párttá. (A „népfrontosodás” kifejezést kettős értelemben használom. Utalok vele egyrészt arra hogy a „népfront” a különböző elveket valló, ám meghatározott célok elérésére egymással összefogó emberek tömörülése. Másrészt utalok arra is, hogy a Magyar Demokrata Fórum születésénél ott bábáskodott Pozsgay Imre, aki akkor éppen a Hazafias Népfront elnöki posztját betöltő, a kommunisták népi szárnyához tartozó pártvezető volt.)

A FIDESZ egyetemisták maroknyi radikális csoportjából szerveződött párttá.

A Kiszgazda Párt, a Kereszténydemokrata Párt, és a Szociáldemokrata Párt történelmi elődpártjaik nyomdokába próbáltak lépni, az elődök által elfoglalt helyet igyekeztek betölteni a politikai palettán.

Meghatározott konkrét ügyek képviselőjére alakult a Zöld Párt.

A Magyar Szocialista Munkáspártból, azaz az állampártból jött létre a Magyar Szocialista Párt. Önmagát szociáldemokrataként definiálta és az állampárt reformerőinek, reformköreinek utódként tüntette fel.

Az államszocializmus viszonyai között nem volt lehetőség a társadalom politikai tagoltságának megjelenítésére, az egyének és csoportjaik politikai identitásának kialakulására. Természetesen az emberek ekkor is rendelkeztek értékpreferenciákkal, hiszen ezek alapján hozták meg mindennapi döntéseiket, éltek életüket. Am ezek az értékrendek nem tudatosultak, és főként nem azonosítottak be politikai irányzathoz tartozásuként.

A politikai pártok kialakulására rendkívül kevés idő állt rendelkezésre. Maguk a pártok szervezői, alapítói sem feltétlenül tudták a pártjukat egyértelműen besorolni valamely politikai irányzathoz. A választópolgárok számára nem rajzolódott ki világosan, hogy az új pártok közül melyik milyen érdekek, értékek, törekvések kifejezője. De legalább ennyire gondot okozott saját politikai hovatartozásuk, politikai identitásuk beazonosítása. Gyakran előfordult, hogy a gyakorlati életben kifejezetten konzervatív mentalitású, konzervatív értékpreferenciák szerint élő emberek a magát liberálisnak nevező pártok valamelyikére szavaztak, azt támogatták. Avagy liberális szellemiségű emberek váltak a konzervatív nemzeti pártok alapítójává, tagjává, támogatójává.

Több párt saját öndefinícióját megváltoztatta alakulása óta.

(A FIDESZ liberális pártból konzervatív párttá vált. A radikálisan antikommunista SZDSZ több cikluson át a kommunista párt utódpartjának koalíciós partnereként kormányozta az országot. A különböző irányzatok gyűjtőpartjaként létrejött MDF-ből kizárták, illetve kirekesztették előbb a nemzeti liberálisokat, majd a nemzeti radikálisokat, aztán a népieket, és végül szinte mindenkit.)

A magát szociáldemokratának nevező MSZP kormányzati intézkedéseivel, reformkísérleteivel, privatizációs gyakorlatával inkább liberális politikát próbált megvalósítani, illetve a globalizáció erősítésére, a nemzetközi tőke bevonására tett kísérletet, de államszocialista vonások újraéledésére emlékeztető módon folytat modernizációs, iparosító, központosító politikát.)

A választópolgárok jelentős részében a rendszerváltás óta eltelt idő a többpártrendszer iránti bizalmat, sőt a politika iránti érdeklődést is csökkentette.

2. A diktatúrából a demokráciába történő átmenet

A rendszerváltás értelmezhető olyan változásként illetve váltásként, mely a diktatórikus hatalomgyakorlásból a demokráciába történő átmenetet jelenti.

Kérdés, hogy miként értelmezzük a politikai hatalom gyakorlásának ezt a két modelljét.

A diktatórikus hatalomgyakorlás legfőbb jellegzetessége a kizárólagosság, vagyis az, hogy a hatalomgyakorlásnak nincs más alternatívája, csak az lehetséges, ami van. Ennek biztosítására szolgáló legjobb módszer az egypártrendszer kiépítése, melyről az előző pontban volt szó. A monopolisztikus hatalomgyakorlás betetőzése a hatalom egy kézben történő összpontosítása. A hatalom nemcsak megváltoztathatatlan, de megkérdőjelezhetetlen is. Nem tűr meg ez a rendszer senkit és semmit, aki, vagy ami számon kérhetné a döntéseket. A ceszaropapizmusnak, vagyis az állami és az egyházi hatalom egy kézben történő összpontosításának XX. századi államszocialista megfelelője az állami és ideológiai hatalom egy kézben tartása, az anyagi létszükségletek kielégítésének és a tudatformálásnak az összevont

irányítása.

A másik fontos ismérve a diktatúrának az, hogy a társadalomban valóságosan meglévő érdekek nem intézményesülhetnek. Valójában minden társadalom szükségszerűen érdektagolt, hiszen a szükségletek kielégítésére szolgáló javak – már csak a szükségletek folytonos bővülése miatt is – sosem állnak rendelkezésre elegendő mértékben. A szükségletek kielégítése ilyen viszonyok között csak egymás rovására valósulhat meg. Ugyanarra a tárgyra több szükséglet irányul, de csak egy részük elégíthető ki, a többiek rovására. Az egymással konfliktusba kerülő, ugyanarra a tárgyra irányuló szükségletek érdekké transzformálódnak. A társadalom érdektagoltsága szerencsés esetben politikai szinten, intézményesen megjelenítődik, és az érdekek intézményes, nyílt ütköztetése után a politikai hatalom gyakorlói döntenek a különböző szükségletek kielégítésének sorrendjéről, kialakítják a prioritásokat, eldöntik, hogy ki rendelkezzen a többlettermékkel. Diktatúrában a társadalom érdektagoltságát eltagadják. Az államszocialista rendszer egy olyan képet festett önmagáról, mely szerint a szocializmusban kialakul az egységes társadalmi érdek és nincsenek attól eltérő egyéni vagy csoport érdekek. A társadalmi érdek felismerésére és érvényesítésére az élcsapat, azaz a párt hivatott. Ha valaki netán úgy találja, hogy az ő érdeke eltér a párt által hirdetett állami érdektől, az vagy ellenség vagy tudatilag elmara-
dott. Ezért vagy likvidálni kell, vagy átnevelni, tudatát formálni. Ez indította a pártot az állandó ellenségkeresésre, és mivel aki keres, az talál is, ebből következett az ellenségnek bélyegzettek folyamatos üldözése. Az osztályharc nem csitult, hanem fokozódott. Szintén ebből fakadt a permanens ideológiai képzés igénye, hiszen a tömegek tudata lépten-nyomon lemaradt az élcsapat által megvalósított gyakorlattól, ezért az óvodától a szociális otthonig makacsul folyt az ideológiai képzés, méghozzá többnyire a „dialektikus materializmus” és az „internacionalista hazafiság” jegyében.

Mindennek ellenére a valóságos érdekek nem szűntek meg létezni. Mivel politikai érvényesítésük lehetetlenné vált, sajátos módszerek honosodtak meg az érdekek érvényesítésére. Az államszocialista rendszerben az érdekérvényesítés leghatékonyabb módszerévé a protekció, a személyi összeköttetés érvényesítése, a patronálás, a kijárás, a kiskapuk megkeresése, a keresztapak általi támogatás, a lobbizás vált.

Mivel nem nyílt lehetőség a hasonló érdekűek összefogására és a közös fellépésre, ezért mindenki a saját egyéni érdekét próbálta meg érvényesíteni, méghozzá társai ellenében, az ő kijárással, jogtalan megelőzésükkel. A vertikális személyi kapcsolatok kihasználása, a befolyásos emberek támogatásának elnyerése, az összeköttetés lett a legsikeresebb érdekérvényesítési módszer.

Ennek számos negatív hatása közül az egyik legrombolóbb az egyén infantilizálása. Ilyen viszonyok között az egyén joggal érezheti úgy, hogy másoknak kiszolgáltató gyermek, hiszen saját erejéből nem képes gondoskodni önmagáról, állandóan mások segítségére, támogatására szorul. A másik negatív hatás a horizontális szerveződésű emberi kapcsolatok, azaz a közösségek hiánya. A civil társadalom ilyen körülmények között nem szerveződhet meg, a politikai és jogi korlátokon túl, pusztán azért sem, mert nincsenek polgárok, akik megszerveződhetnek, összefoghatnak. A polgárként létezés alappillére a gazdasági autonómia, ezáltal válhat burzsoává az egyén. A másik feltétel az önma és közössége ügyeibe történő beleszólás lehetősége, az erre való képesség és készség, mely a citoyenné válás alapja. A szocializmus megfosztotta az egyéneket létezésük anyagi feltételeitől az államosítással és a beszolgáltatási rendszer bevezetésével, továbbá

megvonták az egyéntől a saját sorsa és közössége életének alakulásába való beleszólás jogát, majd kinevelték belőle az erre való képességet és készséget, azaz a beleszólás igényét is.

Ám magára a hatalomra vonatkozóan is rejtegetett veszélyeket az érdekek intézményesülésének megakadályozása.

A valóságosan létező, ám politikai szinten nem kifejezhető, lefojtott érdekek egy idő után robbanásszerűen keresnek érvényesülést maguknak. Az 1956-os forradalom értelmezhető úgy is, hogy a különböző érdekű, különböző értékrendű emberek mesterségesen elfojtott törekvéseiknek robbanásszerűen adtak hangot.

Továbbá káros hatás a hatalomra nézve az, hogy miután nem engedik intézményesülni az érdekeket, maguk sem tudják, hogy milyen erősek a különböző törekvések. Intézmények hiányában a hatalomgyakorlók szűk köréhez tartozók személy szerint vállalják bizonyos érdekek érvényesülésének kijárását. De a tényleges erőviszonyok ismeretének hiányában senki nem elég erős az általa vállalt érdek érvényesítéséhez, ezért bosszúból nem engedi a többieknek sem, hogy érvényesítsék azokat az érdekeket, melyek kilobbizására vállalkoztak. Kolosi Tamás kifejezésével élve így jött létre Magyarországon az államszocializmus kádári korszakában a „betartás demokráciája”. Ez a teljes tehetetlenség, bénultság állapota.

A diktatúrában nem működhet a nyilvánosság. Nem csupán a szólásszabadság hiánya, a sajtószabadság hiánya az akadály. Ha a nyilvánosságot Habermas definíciója szerint értelmezzük, akkor az közvetítő mező a civil társadalom és a hatalom között. Funkciója az információk áramoltatása, a hatalom ellenőrzése, a döntések számonkérése.

Ha nincs civil társadalom, és az imént láttuk, hogy diktatúrában nem tűrik el, akkor nincs kik között közvetíteni. Az atomizált egyének nem képesek adekvát információkat eljuttatni a hatalomhoz, nem képesek ellenőrizni a hatalmat és nem képesek számon kérni a döntéseket. Diktatúrákban a nyilvánosságnak legfeljebb a reprezentatív formája valósulhat meg, vagyis az, amikor látszólagos, formális a találkozás a hatalom és a társadalom között. Fizikailag egy térben lehetnek, találkozhatnak a döntéshozók és az alattvalók, ám ez a valódi kapcsolat legcsekélyebb esélyét sem rejti magában. A népe körében hintóban megjelenő királyi család és a május elsején a tribünön ülve az alattuk elvonuló tömegek éljenzését és zászlólengetését integetéssel viszonzó állami és párt vezetők között alig van különbség, miként az alattvalókkal való találkozás is mindkét esetben csupán reprezentatív jellegű.

Diktatúrában a hatalmi ágak nem válnak szét. A törvényhozó hatalom szavazógépként működik, a végrehajtó hatalom túlsúlyos, az igazságszolgáltató hatalom számára kívülről konstruálják és instruálják a pereket.

Az államszocializmus időszakában a politikai főhatalom valódi birtokosává az állampárt vált. Az állami szervezetek hatalma formális volt. A hatalmi ágak az állampártnak alávetetten működtek. A végrehajtó hatalom túlsúlya a párt döntéshozatali túlsúlyaként jelent meg. A törvényhozó hatalom szavazógépként működött, azaz a párttestületek irányelveit és konkrét döntéseit automatikusan megszavazták és ezzel törvényerőre emelték. Az igazságszolgáltató hatalom önállóságának megszűnésére példák sokaságát szolgáltatották a koncepciók perек, melyek az igazságszolgáltatáson kívülről konstruálódtak, kívülről koholták a vádakat, és kívülről instruálták a pereket, azaz kívülről határozták meg azt is, hogy milyen ítéletek születzenek, kiket végezzenek ki és kiknek esetében „elegendő” a szabadságvesztés alkalmazása.

A helyi hatalom sem valóságos a diktatúrában. Miután a „demokratikus centralizmus” elvének jegyében egyre magasabb szintre emelik a döntések tényleges meghozatalát, így helyi szinten, a problémák felmerülésének szintjén, nincs mód döntések hozatalára. Mindig minimum egy szinttel feljebb döntenek. A községek, városok ügyeiről a járások, a járásokról a megyék, a megyékről országos szinten születnek a döntések.

A „demokratikus centralizmusnak” nevezett kökemény centralizáció a közigazgatás egész rendszerét meghatározta. Az 1971-ben megalkotott Tanács törvény formális hatalmat biztosított ugyan a települések szintjén működő helyi tanácsoknak, de anyagi források és jogi hatáskör hiányában mindez formális maradt.

A rendszerváltás mindezek alapján olyan átalakulásként értelmezhető, mely a diktatúra sajátosságait felszámolta és helyette demokratikus viszonyokat hoz létre, szilárdít meg.

A kizárólagos hatalomgyakorlás felszámolását szolgálta a többpártrendszer, mely a rendszerváltáskor létre jött. Az alkotmányos, jogi és a politikai rendszer szintjén megvalósuló változások létrehozták Magyarországon a többpártrendszeren alapuló demokratikus jogállam intézményi feltételeit.

A társadalom érdektagoltsága politikai szinten is megfogalmazódhatott, érvényesülése intézményesített formában is megtörténhetett.

A jogi lehetőségek természetesen nem jelentettek azonnal érdemi változást. Láttuk, hogy az államszocializmus időszakában a civil társadalom megszerveződésnek elemi akadálya a polgárok hiánya volt.

A polgárosodás látens formában már 1968-ban elkezdődött Magyarországon. A vagyoni, anyagi feltételek még az 1980-as évek végén is hiányoztak a lakosság nagyobb részénél ahhoz, hogy önmagukról gondoskodni képes és kész autonóm polgárként létezhesenek.

A citoyenné válásnak nemcsak a jogi feltételei hiányoztak korábban, hanem mint már utaltunk rá: olyan helyzetet alakítottak ki, amelyben a saját élet és a környező világ alakulásába történő beleszólás igényét, a lehetőség felismerésének képességét is kiölték az emberekből.

Az érdekérvényesítésnek a korábban sikeresnek bizonyult módszere az emberek személyiségébe interiorizálódott, beépült az emberek habitusába. A valós viszonyok változásától függetlenül a rögzült viselkedési módok szinte automatikusan határozzák meg a jövőbeli viselkedéseket. Így a patrónusi rendszer, a protekció, a személyi összeköttetések kihasználása tovább él a rendszerváltás után is. A ma egyik legsúlyosabb gondot okozó korrupció társadalmi háttere éppen ez az előző rendszerből átörökölt, szinte az élet minden területére kiterjedő vertikális személyi függőségi hálózat.

A civil társadalom megszerveződését nehezítő további tényező, hogy a rendszerváltást követően szükségszerűen bekövetkezett államtanulási folyamat során a nonprofit szektor jelentős részben a korábbi állami szervezetek homlokzatának átmázolásával jött létre. Az alapítványok, egyesületek, közhasznú társaságok, azaz az elnevezésük alapján civilnek vélt szervezetek jelentős része állami kezdeményezésre, korábban államinak minősülő feladatok ellátására, állami pénzekből működik.

A társadalmi nyilvánosság zavartalan működésének előfeltétele a civil társadalom megszerveződése. Egészen pontosan a társadalmi nyilvánosság szélesedése és a civil szerveződés együtt megvalósuló folyamat lehetne. A klasszikus polgári fejlődés időszakában a

londoni kávéházak és a párizsi szalonok voltak a nyilvánosság első terei, melyekben megbeszélték, megvitatták életük kisebb-nagyobb kérdéseit a polgárok, ahol kiderülhettek az érdekek és értékek hasonlóságai illetve eltérései, ahol kiválasztódhattak a közös törekvések képviselőit legalkalmasabb emberek és ahol megfogalmazódtak azok az üzenetek, melyeket a döntéshozókhöz címeztek. Kialakult az érdekek és törekvések megvalósításának két tipikus módja: az egyik a politika színpadára lépés, a politikai képviselő vállalása, a másik a nyilvánosságnak a hatalom ellenőrzésében megnyilvánuló funkciója.

A rendszerváltás óta eltelt időszakban a nyilvánosságot szinte kizárólag a nyomtatott és elektronikus sajtó, illetve az infokommunikációs médiumok működésével azonosítják. Késlekedik a civil diskurzus nyilvános tereinek kiépülése és széleskörű használata, legyenek ezek a terek valóságosak vagy virtuálisak.

A nyilvánosság nem elég erős a döntések számonkéréséhez, a felelősség megállapításához, a konzekvenciák levonásának kikényszerítéséhez. Állandósult a médiafogyasztás megosztottsága, mely a kognitív disszonanciát kizárólag egy hírforrásból való tájékozódással oldja fel, másról nem vesz tudomást, eleve negligál minden más információt, így esélyt sem ad a különböző álláspontok megvitatásának, az egymás megértésére és megegyezésre irányuló diskurzusok folytatásának.

A hatalmi ágak szétválasztása jogi garanciákkal körülbástyázottan megtörtént. A mindennapi gyakorlat bizonyos jelenségei olykor furcsa érzéseket keltenek még. Feltehetően alaptalan a gyanakvás, de mégsem jó hallani, ha a végrehajtó hatalom szolgálai, azaz a miniszterek alkotmánymódosítást ígérnek, vagy ha országgyűlési biztosok a rendőrségen belüli munkamegosztásba próbálnak bele szólni. Nem jó, ha a bíróságot a kormányzat megkeresi bizonyos bírósági ügyek előbbre sorolása ügyében. És az sem erősíti a hatalmi ágak szétválasztásán alapuló jogállamiságba vetett hitet, ha a kormányzó párt politikusairól kiderül, hogy az Európai Unióból származó pénzek elosztására kiírt pályázatokat manipulálhattak és manipuláltak.

A helyi hatalom valóságossá tételét szolgálta a rendszerváltás során az önkormányzatiság kiépülése, az, hogy minden magyar település helyben hozhatta létre döntéshozó testületét. A kistérségi szerveződések önkéntességének megkérdőjelezésére alkalmas jelenségek és főként a kistérségi szintű önkormányzatiság hiánya demokratikus deficitnek tűnik. Aggodalomra adhat okot, ha a nem demokratikusan megválasztott kistérségi döntéshozók csorbítják a települések autonómiáját, megkérdőjelezzik a helyi hatalom valóságosságát. A régió szintje az Európai Unióban az egyik legfontosabb döntéshozatali szint. Magyarországon ennek a szintnek a demokratikus választáson vagy delegáláson alapuló megszerveződésére eddig nem találtak megoldást. Rendkívül súlyos kárt okozott, hogy nem vált napi gyakorlattá, megélt élménnyé a helyi elképzelések, tervek, célok széleskörű részvétellel történő kialakítása, konszenzusos elfogadása, holott ez lehetséges, sőt szükséges lett volna, már csak az uniós elvárások miatt is. A Nemzeti Fejlesztési Tervek jelentős része regionális szintű fejlesztéseket tartalmaz, melyek kialakítása a helyi részvételre, az érdemi beleszólásra nagy, de mindeddig elmulasztott lehetőség. A projektgenerálás, a projektkészítés, a projektek megvalósítása és nyomon követése úgy professzionalizálódott, hogy a „szakértőkben” még csak nem is tudatosul, hogy „emberek álmain lépkednek”. A jelenlegi gyakorlat bürokraták és technokraták előjogává tette annak a feladatnak a megvalósítását, ami a legmagasabb rendű egyéni és közösségi feladat, azaz annak a jövőnek a kiválasztását, megtervezését, melyet gyakorlati cselekvéseikkel az emberek valósítanak meg.

Ha a diktatúra és demokrácia imént bemutatott ismérvei mentén elemezzük a rendszerváltást, akkor azt láthatjuk, hogy mindeddig nem valósult meg maradéktalanul a demokrácia kiépítése a diktatúra romjain.

Talán még nagyobb hiányokat láthatunk, ha a demokrácia más aspektusait emeljük ki.

Bibó István szerint demokratának lenni annyit tesz, hogy nem félni.

Más megfogalmazásban: demokrácia akkor lesz, ha az emberek nem félnek a felettük lévőtől, nem lesznek bizalmatlanok a velük egy sorban állók iránt, továbbá nem köti le minden idejüket és energiájukat a megélhetésért végzett munka.

Ma Magyarországon nagyon sokaknak leköti minden idejét és energiáját a megélhetésért végzett munka. Sokan félnek a felettük lévőtől, félnek munkájuk, megélhetésük elvesztésétől. A bizalmatlanság elképesztő mértékű. Nemcsak a politika és a politikusok iránt bizalmatlanok a Magyarországon élő emberek, hanem a közintézmények, a mesteremberek, szomszédjaik, családtagjaik iránt is és ami a legnagyobb baj: sokan önmagukban sem bíznak. Fukuyama szerint a volt szocialista országok legsúlyosabb deficitje a bizalmi deficit. Ez a legnagyobb akadálya versenyképességünk javulásának, a gazdasági bajok leküzdésének és életminőségünk jobbá válásának.

3. A totalitárius rendszer által kialakított magány felszámolása

H. Arendt szerint a XX. században két totalitárius rendszer jött létre: a faszizmus és az államszocializmus.

Elemzései szerint a totalitárius rendszerek lényege nem az erőszak apparátusok felduzzasztása és gyakori bevetése. Nem az a legrosszabb a totalitárius rendszerekben, hogy faji alapon vagy osztályalapon ki akarják irtani az emberek egy meghatározott körét. A lényeg nem haláltáborok megvalósulása. Nem a titkos rendőrség, nem a brutalitás. A legbensőbb magja, igazi lényege ezeknek a rendszereknek az, hogy a bennük élő embereket magányossá tették. A magányosság nem azonos az egyedülléttel. Tömegben lehet a legmagányosabb az ember. És aki egyedül van, az nem feltétlenül magányos.

Akkor vagyunk magányosak, ha úgy érezzük, hogy senkinek nincs szüksége ránk, feleslegesek, pótolhatóak vagyunk, nincs saját helyünk a világban. A magányos ember számára egy idő múlva nem fontos senki és semmi, még saját maga sem. A magányos ember mindig mindenben a legrosszabbra számít.

A totalitárius hatalom éppen az ilyen emberek fölött valósítható meg. Ők nem képesek ellenállni, ellen szegülni, velük bármit meg lehet tenni.

A totalitárius rendszer megszüntetéséhez éppen ennek a magánynak a leküzdésre van szükség. A magányosság úrhidegéből nehéz kiszabadulni. Az államszocializmus öröksége az a végtelen magány, melynek lenyomata, tünete a boldogtalanság érzés, a bizalmatlanság, a beteges mértékű szorongás, a depresszió, a lelki és testi betegségek, a devianciák.

Ennek a magánynak az oldása csak a közösségek kiépülésével valósulhat meg. Bizalmat nem lehet a föld mélyéből bányászni, sem automatizált gépsorokon előállítani, nem gyártható még nanotechnológiával sem. Csak és kizárólag az emberi kapcsolatokban hozható létre.

A rendszerváltás óta nem sikerült a magányt feloldani. Tamás Gáspár Miklós szerint a rendszerváltás óta elkövetett legnagyobb bűn az, hogy elhitették az emberekkel: a kapitalizmusban ember embernek farkasa, csak egyedül, másokat letaposva, önzéssel lehet

boldogulni. Ez az elképzelés tovább rontotta az államszocializmusban elmagányosodott emberek esélyeit, tovább erősítette pesszimizmusukat, mely szerint rájuk semmi jó nem vár a polgári társadalomban sem.

A „szabadság kis körei” nehezen formálódnak. Általános a társas halmazban való létezés, vagyis az olyan emberekkel egy térben tartózkodás, akiket semmilyen kapcsolat nem köt egymáshoz, akik nem kíváncsiak egymásra, akik számára a másik ember felesleges, jobb lenne, ha ott sem lenne, és tudják, hogy ez az érzés kölcsönös. A plázákban lődörgők, a z élmények után caplatók, az örömeiket kizárólag a vásárlásban és fogyasztásban lelők magánya annál elkeserítőbb, minél kevésbé ismerik fel helyzetük rettenetes voltát. Bizonytalanságuk védtelenné és kiszolgáltatottá teszi őket a kívülről érkező befolyásolásokkal szemben, hiszen a másokhoz való igazodástól, a bármely aktuális külső elvárásnak való megfeleléstől, a médiumok által közvetített trendek és divatok követésétől várják a megnyugvást és a sikert. Ha mégsem érzik elég jól magukat, ha hiányérzetük van, ha szorongás támad bennük amiatt, hogy tehetnének valami mást is, akkor megrémülnek és elhiszik, hogy bennük van a baj, nem ismerik fel, hogy a világuk szorulna megváltoztatásra. Ők próbálnak alkalmazkodni, változni, ezért fordulnak segítségért a gyógyszerekhez, a drogokhoz, az alkoholhoz. Ezzel még légmentesebbre zárják saját egyszemélyes világukat, didergető elszigeteltségüket.

Az államszocializmus totalitárius rendszere által kitermelt magány fennmaradását, újratermelődését segítik a modernnek mondott társadalmak működési mechanizmusai, a fogyasztói lét életreceptjei, viselkedési sémái.

A magányos ember mérhetetlen vágyakozása az örömök iránt, az elismerés iránt újabb és újabb vásárlásokba, fogyasztásba hajszolja, hiszen csak ettől remél némi enyhülést. A folytonos vásárlás és fogyasztás biztosítja a gazdaság folyamatos önlétrehozását. A tömegbe verődő magányos emberek, a „magányos tömeg” konzumidiótává züllesztetten önként termeli a profitot a rendszer haszonélvezőinek. A magány megszűnéséhez kevés volt az államszocializmus totalitárius rendszerének felszámolása, hiszen a magányhoz szokott, mindig rosszra számító emberek az egymásra találás helyett könnyen a tömegtársadalom magányos létébe sodródtak. A magányosságot a totalitárius rendszer alakította ki a politikai akaratnak történő feltétlen engedelmisség érdekében, de a tömegtársadalom gazdaságának érdeke is az, hogy maradjanak magányosak az emberek, hiszen az ilyen emberekből álló tömeg tehető legkönnyebben kívülről irányított fogyasztó automatává.

4. A rendszerváltás átmenet a premodern társadalomból a modern társadalomba

Luhmann szerint a modern társadalmak fejlettségének egyik mércéje a differenciálódás, vagyis az, hogy egyre több autonóm alrendszer különül el bennük. A differenciálódásnak az ad értelmet, hogy az elkülönülő autonóm alrendszerek hatékonyabban tudják ellátni funkciójukat, így a modern társadalmak jóval hatékonyabbak a korábbiaknál.

A magyar társadalom az államszocializmus időszakában nem volt modern társadalom. A különböző funkciók nem különültek el, nem működtek autonóm alrendszerek. Az élet minden területét a politikai szempontok határozták meg, mindent lenyelt, bekebelezett a politika. A gazdaság működése a politika által vezérelten igen csekély hatékonysággal zajlott. Az oktatásban, a művészetekben, a tudományokban és a kultúra más területein a politikai szempontok voltak a meghatározóak. Még a magánéletbe is beavatkozott a politika. A szabadidő eltöltésétől a ruhaviseleten át a barátok és szerelmek kiválasztásáig min-

denbe beleszóltak a hatalom gyakorlói. Az egyetemi felvételt, a munkahelyi előmenetelt, a lakáshoz jutást, az autó kiutalásának idejét, de még a banánhoz való hozzájutást is politikai szempontok határozták meg.

A rendszerváltás teremtette meg a modern társadalmi rendszer kialakulásának lehetőségét. Elkülönülhettek az alrendszerek és speciális médiumaik, valamint az azokhoz kapcsolódó bináris kódok, értékduálók segítségével új szelekciós mechanizmust alakíthatnak ki. Elérhetővé vált, hogy a gazdaságban a pénz legyen a közvetítő médium, mely a „rentábilis – nem rentábilis” bináris kód alkalmazásával választ a különböző kínálgató lehetőségek közül, azaz redukálja a környezet komplexitását és kontingenciáját. Ezen a rostán kihullottak a veszteséget termelő, csupán szociális foglalkoztatóként működő, kizárólag politikai okokból fenntartott „szocialista nagyüzemek”, gyárak, állami gazdaságok, termelő szövetkezetek. Kérdés, hogy vajon a pályázatok elbírálása során a fejlesztési források odaítélésekor is a prognosztizálható nyereségesség, a rentabilitás a kizárólagos szelekciós szempont, vagy netán közrejátszanak ismét politikai okok, személyes kapcsolatok, vagy bármi más külsődleges szempont. Vajon csak a szocializmus premodern társadalmának sajátossága volt a színházigazgatói, iskolaigazgatói kinevezéseknél a politikai szempontok mérlegelése, vagy ma is számít, ha valaki a hatalmon lévő politikai erők támogatója, az ő köreikhez tartozik, ha a következő választásokkor nekik lesz hálás. Folytak büntető ügyek, melyek rendkívül szerencsétlen módon azt a feltételezést támasztják alá, mely szerint így mennek itt ma is a dolgok, semmi nem változott, csak most már nagyobbban megy a játék. Saját klientúrájának osztogatja a hatalom a javakat, a pozíciókat, melyért cserébe hűséget és támogatást vár. Külső szempontok vonódnak be az alrendszerek döntési mechanizmusába ma is.

A pártok kartell pártként működnek, állami befolyásukat, döntéshozatali pozíciójukat arra használják, hogy előnyöket biztosítsanak a mögöttük álló gazdasági csoportoknak, a klientúrához tartozóknak.

Luhmann elméletében a társadalom modernségének másik mércéje a világ megváltoztathatóvá válása.

A premodern társadalmakban élő ember számára a világ megváltoztathatatlanak tűnt. Meghatározott viszonyokba született bele, nem ismert más alternatívát, másfajta viszonyokat, vagy ha mégis, akkor nem feltételezte, hogy saját világa is olyanná válhat. Azt még kevésbé hitte, hogy saját maga alakíthatná át a körülötte lévő viszonyokat.

Magyarország az államszocializmus időszakában ebben a vonatkozásban is igazi premodern társadalom volt. Az akkori viszonyok legádázabb ellenzői sem hitték, hogy belátható időn belül megváltoztatható a rendszer és még kevésbé hitték, hogy még az ő életükben bekövetkezik a változás, sőt személyesen részt vehetnek a változtatásban.

A modern társadalom ismerve, hogy a világ megváltoztathatósága a benne élő emberek számára természetes, mindennapi tapasztalat. A megváltoztathatósághoz hozzátartozik, hogy nem véletlenszerűen, előre kiszámíthatatlanul zajlanak a változások, hanem a reálisan választható lehetőségek feltárhatóak, megismerhetőek már a jelenben. A lehetséges jövőök ott lebegnek a jelen horizontján. Annak kiválasztásában és megvalósításában, hogy a lehetséges jövőök közül melyik váljon valósággá, az egyének személyesen részt vehetnek.

Az alrendszerekben kiépül, működik a megváltoztathatóság garanciális mechanizmusa.

Egy modern társadalom modern politikai alrendszerében a hatalom gyakorlása

megváltoztatható. Senki nem gondolja, hogy a kormányon lévő erők Isten kegyelméből uralkodnak, vagy netán maguk is istenek, félistenek, miként hitték ezt a premodern társadalmak királyairól, fáraóiról, párt főtitkáiról. A megváltoztathatóságot garantálja a választási rendszer, mely jogilag rögzíti, hogy hány évente tartanak választásokat és milyen szavazati aránnyal válik jogosulttá a győztes a kormányalakításra. A választásoknak, és ezzel a változásnak, személyesen is részese lehet valamennyi választópolgár. Egy modern társadalom modern politikai rendszerében nem a véletlenül múlik az sem, hogy ki melyik politikai erőre szavaz, és ezzel kit segítenek hatalomra. Már a jelen horizontján ott lebegnek a lehetséges jövők, azaz pontosan lehet tudni, hogy mely pártok indulnak majd a választásokon és a pártok választási programjából kiolvasható, hogy milyen jövőt kívánnak megvalósítani hatalomra kerülésük esetén. Egy modern politikai rendszerben számon kérhető a hatalomra juttatott politikai erőknél választási programjuk megvalósítása, és az a párt, amelyről kiderül, hogy hazudott, nem is akarta azt a programot megvalósítani, amit meghirdetett, mert számára csak a hatalom elnyerése volt a fontos, kizárja magát a modern politikai rendszerből, nem akad többé választó, aki rá voksolna.

A jogban a hatályon kívül helyezés intézménye garantálja a hatályos jogszabályok megváltoztathatóságát, szemben a premodern korok köbe vésett, megváltoztathatatlan törvényeivel. A tudományokban a cáfolhatóság az intézményesült garancia a megváltoztathatóságra. Ez biztosítja, hogy az új tudományos igazságok hirdetőit, eltérően a premodern társadalmakban élt társaiktól, ne küldjék máglyára, sorsuk ne a katasztrofáltság legyen, hanem a megfelelő eljárások lefolytatása esetén tételeik a tudományos igazság rangjára emelkedhessenek, felváltva a korábban igaznak tekintett állításokat.

Luhmann elmélete szerint a társadalmi alrendszerek autopoetikusán működnek, azaz önlétrehozóak. A folyamatosan zajló önlétrehozást minden alrendszerben egy meghatározott mechanizmus biztosítja. A gazdaságban például az eladások egymásba érő láncolata, soha véget nem érő körkörös folyamata biztosítja a fennmaradást. Ahhoz, hogy eladni lehessen, vásárlókra, fizetőképes keresletre van szükség. Biztosítani kell tehát az elegendő pénzt kereső, fizetőképes embereket, akik ráadásul hajlandóak vásárolni, sőt életük alapvető értelmévé, egyetlen örömforrásává válik a fogyasztás, az ezt biztosító vásárlás.

Ennek a gazdaságról alkotott elképzelésnek már semmi köze nincs Parsons és mások azon elképzeléséhez, mely szerint a gazdaság funkciója az adaptáció biztosítása, azaz az emberek létfenntartásához szükséges anyagi javak biztosítása. Itt nem az a kérdés, hogy milyen anyagi javakra van szükségük az embereknek az életben maradáshoz, esetleg életminőségük jobbá válásához, hanem az a kérdés, hogy miként lehet felkelteni a szükségletet az eladni kívánt javak iránt, miként lehet rábíri az embereket azok megvásárlására.

5. Modernizációs törekvések helyett innováció

A rendszerváltás lehetőséget teremtett annak megválasztására, hogy Magyarország milyen úton indul, milyen jövőt kíván megvalósítani.

Az egyik lehetőség a modern társadalmak mintájának követése, a nyugati országok nyomdokaiba lépés az utolérés vágyával. Ez az út a modernizáció útja, melynek céltételezése egy hatékonyan működő, Luhmann által is leírt társadalom megteremtése Magyarországon.

A másik lehetőség a modern társadalmakra vonatkozó bírálatok megszívlelése, így például Habermas kritikájának megfontolása és annak figyelembevételével egy másik fej-

lődési pálya választása.

Habermas szerint a modern társadalmakban élő emberek túl nagy árat fizetnek a körülöttük lévő világ hatékony működéséért. Álláspontja szerint a modern társadalmakban az alrendszernek gyarmatosítják az életvilágot. A gazdasági és a politikai szempontok túlságosan mélyen behatolnak az emberek életébe. A privát szféra is alárendelődik a pénznek és a hatalomnak.

Ennek következtében az emberek elveszítik személyes kapcsolataikat, magányossá válnak. Ha ezt a modernizációval együtt járó veszélyt egybe vetjük a ténnyel, hogy Magyarországon már a totalitárius rendszerek felszámolták a közösségeket, és magányossá tették az embereket, akkor a modernizáció magányosságot konzerváló, fokozó hatása miatt meglehetősen riasztó alternatíva lehetett volna a rendszerváltás utáni Magyarországon. Ám az emberek tömegeinek legfőbb elvárása a rendszerváltással szemben az volt, hogy nálunk is nyugati típusú életet lehessen élni, melyet alapvetően a fogyasztói léttel azonosítottak. Mindenek előtt anyagi javakat, árúbőséget vártak az új rendszertől. Azt akarták, hogy ne kelljen Ausztriából becsempészni a hűtőládát és a számítógépet, ne csak pult alól lehessen kapni a banánt, ne kelljen éveket várni a Trabant és a Zsiguli típusú autókra. A rendszerváltástól hatékonyan működő gazdaságot vártak, árúbőséggel és olyan jövedelmekkel, melyből fogyasztóként lehet élni. Mindezen egy évtizedeken át a legelemibb anyagi javakból is hiányt szenvedő országban, ahol az alacsony szinten nivellált bérekből éltek az emberek, nem is lehet csodálkozni.

A magány meg olyan megszokott, természetes volt, hogy ennek veszélye, még ha tudatosult volna is, nem riasztotta volna vissza az anyagi javakra áhító, fogyasztásra vágó embereket.

A másik veszély, melyre Habermas utal, szintén nem tudatosodott a Magyarországon élő emberekben a rendszerváltáskor. Ez a deviáns magatartások arányának megnövekedése. Az alrendszer hatékonyágát a végtelenül leegyszerűsített, kétpólusú szelekción mechanizmusok garantálják. Ez a szelekció meglehetősen kemény, mondhatni brutális. Aki kipereg ezeken a szűrőkön, aki kirostálódik, az azonnal deviánsnak minősül. A gazdaság szereplőjeként a vállalkozónak rentábilisnak kell lenni, profitot kell termelni, mert ha nem ezt teszi, akkor bukott ember, nem vállalkozó. A politikában belátható időn belül hatalomra kell jutni, mert aki kirostálódik, aki nem jut be a parlamentbe, nem szerez hatalmat, az bukott ember és nem politikus. A művészetben az, akit az esztétika professzionális szakértői nem minősítenek értékesnek, aki nem kerül be az aktuálisan érvényes kánonba, aki az asztalfióknak ír, az a soha meg nem jelenő verseivel, meg nem rendezett filinterveivel, fellépési lehetőséget nem kapó zenekarával deviánsnak minősül és nem művészek. És sorolhatnánk tovább. A modern, hatékonyan működő társadalmakban a deviáns magatartások aránya növekszik. Az anyagi jólét, a magas egy főre jutó GDP, a hatékonyan működő alrendszer nem védik meg az embereket a bűnözővé, alkoholistává, drogfüggővé, mentálisan sérültté, netán öngyilkossá válástól.

Nem mérlegelte a magyar társadalom ezt a veszélyt sem. Az addig is tapasztalt nagy arányú devianciák, az öngyilkossági statisztikával a világ élmezőnyében hagyományosan elfoglalt hely, közömbössé tették Magyarországot annak a veszélynek a felismerésére, hogy az emberek még szélesebb köreire leselkedik majd a deviánsná válás veszélye az áhitott fogyasztói társadalomban. Ma egyre több szó esik a bűnmegelőzés, a drog prevenció szükségességéről, a testi bajok mentális gyökereiről, a lelki és testi egészség fejlesztésének

nélkülözhetetlenségéről. Ám mindez többnyire megreked a tünetek felismerésénél és a tünetek elleni fellépésnél. A valóságos társadalmi gyökerekről alig esik szó.

Pedig a modern társadalom kemény megmértetéseai nálunk azért is vezetnek gyakran devianciához, mert ezek a mércék itt szokatlanok, ismeretlenek voltak, illetve gyakran nem a maguk könnyen átlátható klasszikus egyszerűségükben jelentek meg, hanem áttüremkedtek a politika, vagy éppen a pénz, illetve a személyes összeköttetések az autonómmá válni próbáló alrendszerbe és nem ritkán felülírták az alrendszer speciális logikáját. Ezek a zűrzavaros viszonyok még könnyebben a devianciába sodorták a kiszelektáltakat, hiszen a bizonytalanság, a mérce világosságának hiánya gyakran kelt elviselhetetlen feszültséget az érintettekben.

Sem a magány, sem a deviáns magatartások gyarapodása nem készített eddig a modernizációtól eltérő út keresésére, választására. A nyugati típusú fejlődési minta követése megkérdőjelezhetetlennek tűnt és annak, aki akár csak felvetette más alternatívák megfontolásának szükségességét, az a muccsaiság, a „nem európainak” minősítés, a szélsőségesnek bélyegzés következményével kellett számolnia.

A meglévő mintát követő, a fejlődésnek csak egyetlen lehetséges útját ismerő modernizációnak az alternatívája lehet az innovációs fejlődési modell. Az innováció lényege a fennálló viszonyoknak olyan meghaladása, mely az érintettek széleskörű részvételén alapul. Tömören: innováció = anticipáció + participáció. Vagyis a rendszerváltás megteremtette a lehetőséget arra, hogy a Magyarországon élő emberek széles körének bekapcsolódásával, egy egymás megértésére és megegyezésre irányuló kommunikációs folyamat eredményeként konszenzussal alakuljon ki az a jövőkép, az a változási irány, amelynek megvalósításában az emberek elkötelezetten tudnak részt venni. Ez a lehetőség ma is nyitva áll, mindaddig nem valósult meg.

6. A rendszerváltás, mint a redisztributív társadalmi újratermelési rendszerből a tranzaktív társadalmi újratermelési rendszerbe történő átmenet

Magyarországon 1948 után szovjet mintára átalakították a társadalmi újratermelés rendszerét. A piaci viszonyokat felszámolták, melyhez a magántulajdon széleskörű államosítása, illetve a mezőgazdaságban a begyűjtési rendszer teremtette meg a feltételeket. A megtermelt javak központosítása és állami újraelosztása a tervutasításos rendszer keretében valósult meg, és a rendszerváltásig fennmaradt a „szocialista tervgazdálkodás”, mely gyakorlatilag a politikai szempontokat tette meghatározóvá az élet minden területén. A rendszerelmélet kifejezéseivel élve a politika magaalágyúrte, bekebelezte, elnyelte az összes többi alrendszert. A gazdaságban, a jogban, a tudományokban, a művészetekben, de még a magánéletben is a politikai szempontok váltak döntőkké.

A rendszerváltás ebben az interpretációban a tranzaktív társadalmi újratermelés megteremtését jelenti. A piaci viszonyok tulajdonképpen már 1968-tól szerepet kaptak a magyar gazdaságban és a társadalom számos más területén. Az állami vállalatok jelentős részénél a piaci hatékonyság elvárásává vált, a termelő szövetkezetek is a „piacra” termeltek. A második gazdaság teljes talapzatával a piacon állt. Ám ez a „szocialista piac” jelentősen különbözött a taranzaktív társadalmi újratermelési rendszer valódi piaci viszonyaitól. A valódi piac a fizetőképes kereslet és a kínálat által meghatározott, rentabilitásra, azaz minél nagyobb haszonra törekvő és középpontjában legfőbb meghatározó elvként, médiumként a pénz áll. Az ún. „szocialista piac” az állam, méghozzá a pártállam által vezérelten működő

dőtt. A politikai szempontok, az állami akarat erősebben befolyásolta, mint a piac törvényei. A szubvenciók, a dotációk, a reálértéktől eltérített árak és bérek, a szociális szempontok, de mindenek felett a társadalmi struktúra vertikális jellegű személyes kapcsolatokra épüléséből fakadóan a protekció és patronálás összezavarták a piac értékiszonyait, szabályait, rendjét.

Ráadásul mindvégig fennmaradt az a kettősség, amely nemcsak a gazdaságra és a társadalomra volt jellemző, hanem a családok mindennapi életének konkrétságában is tetten lehetett érni. Tipikus modellté vált az állami munkahelyen főállásban dolgozó, másodállásban a második gazdaságban dolgozó munkavállaló. Az állami munkahely feladására, azaz a redisztributív újratermelési rendszerből történő kilépésre, már csak azért sem kerülhetett sor, mert nagyon kevés és rendkívülinek számító esettől eltekintve, csak az állami vagy szövetkezeti munkahelyet ismerték el hivatalos munkának. Általános munkakötelezettség volt érvényben, a hivatalos munkahely hiánya munkakerülésnek minősült, amely bűncselekménynek minősült és a munkakerülőket a szabadságvesztés és a kényszermunka keverékeként kialakított speciális büntetési nemmel büntették.

De anyagilag is ez a szimbiózis bizonyult előnyösnek. Az állami, szövetkezeti munkahelyhez kapcsolódott a redisztributív alapon szétosztott kedvezmények és juttatások jelentős része (állami beruházásban épülő lakáshoz jutás, építési kölcsön, üdülés, stb.), tehát ezért is célszerű volt megtartani a főmunkahelyet. A második gazdaságból a családok többsége nem tudott volna megélni, az onnan származó jövedelmek az állami fizetések reálértéke csökkenésének kompenzálására szolgáltak, igazi kiegészítő jövedelmek voltak, melyek a lecsúszástól, a depriválttá válástól óvták meg a magyar családok 2/3-át. A bekapcsolódni nem tudó, csak a redisztributív újratermelési rendszerben résztvevő 1/3-a a magyar társadalomnak akkor vált depriválttá és ők, valamint leszármazottaik nem tudtak azóta sem kiemelkedni onnan. A depriváltak helyzetének megváltoztatásához, legalább az intergenerációs mobilizációjuk beindításához fontos lenne megérteni az akkori leszakadás okait, körülményeit.

Továbbá a szimbiózist, a már-már kibogozhatatlan összefonódást erősítette a két terület egymásra utaltsága. Ez olykor jogilag rendezetten folyt és gazdaságilag ésszerűen, pl. a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben termelt takarmány a háztáji gazdaságokban folytatott állattartáshoz is biztosította az élelmet. Olykor jogilag rendezetten, de gazdaságilag abszurd módon folyt, például a vállalati gazdasági munkaközösségekben az állami tulajdonú üzemeket bérelték gépekkel együtt és ugyanazok a munkások, akik reggel 6-tól délután 2-ig redisztributív keretek között, fix bérért állították elő ugyanazokon a gépeken ugyanazokat a termékeket, délután kettőtől estig piaci alapon folytatták ugyanazt.

A jogellenes, ám gazdaságilag hatékony összeforrásra példa az, amikor az állami tulajdont a vonatkozó ideológiai tételeknek megfelelően közösségi tulajdonként kezelték és ezt a gyakorlatban úgy valószínűsítették meg, hogy mindenki mindent gátlástalanul, mintegy természetes módon haza vitt a munkahelyéről, avagy munkahelyén végezte a magánmunkáját. A nagyságrend változatos volt. A vasmunkás a szöveget és a kalapácsot, az építkezésen dolgozó a cementet és a vakolókanalat vitte haza, az építőipari vállalat igazgatója a világ legtermészetesebb módján építtette fel az általa vezetett állami vállalt munkásaival munkaidőben, vállalati számszámokkal, a vállalat építőanyagából a saját nyaralóját. A hivatalnok a géppapírt, a ceruzát vitte haza, az ápolónő a kötszert és a gyógyszert. A főorvos a magánbetegét anyagi ellenszolgáltatásért műtötte az állami finanszírozású kórházban és részesítette

kivételes ellátásban állami beosztottjai bevonásával, az állami kórtermek legjobbjaiban.

A kettős gazdaság egyben kettős társadalmat is jelentett.

Minderre morális felmentést adott egyrészt az, hogy „mindenki így csinálja”, másrészt a rendkívül alacsonyan nivellált állami bérek és a magángazdaság keretében történő legális munkavégzés ellehetetlenítése, mintegy jogalapot teremtett minderre.

A reciprocitáson alapuló újratermelés átszötte az egész gazdaságot, a társadalmat és a családok életét. A redisztribúció alacsony hatékonyságából, az áruk és a szolgáltatások állandósult hiányából illetve a piaci alapú forgalomhoz szükséges források szűkösségéből fakadóan az önszolgálat és egymás segítségének bevett formájává vált a javak és szolgáltatások cseréje. Az állami beruházásban épült, kedvezményes lakáshoz jutás lehetőségéből eleve kizárt falusi és kisvárosi lakosság, illetve a nagyvárosban élők bizonyos csoportjai a saját otthon megteremtését csak a kalákában történő építkezéssel tudták megvalósítani. A szociális ellátás hiányosságait a gyermekgondozás, idősgondozás, beteggondozás területén az egymást kölcsönösen segítő rendszerrel pótolták a lakóhelyi, illetve a rokoni közösségek.

A bolti eladó félretette a banánt a fodrászsnőnek, aki a pult alól kapott áruért vizonzásul ingyen megcsinálta az eladó frizuráját. Az autószerelő kilopta a gyárból a doktor úr autójához szükséges, de a bolti forgalomban nem kapható alkatrészt, aki vizonzásul kilopta a kórházból a receptre nem kapható hatékony antibiotikumot az autószerelő beteg gyermekének. A tanácsi elvtárs segített a halas kofának engedélyt szerezni a vásárcsarnokban elárúsító hely szerzéséhez, melyért ő cserébe ingyen adott karácsonyra halat az elvtárs családjának.

Ez a bizalmon alapuló kölcsönös segítségnyújtás nagyon könnyen fordult át redisztribúción alapuló vertikális személyi függőséggé, alkutya-főkutya viszonyra, illetve korrupcióvá.

Ha a főorvos elintézte az életmentő műtét során kívüli biztosítását, ezért a hatalmas ajándékért örökre hálás maradt az autószerelő, és élete végéig ingyen szerelte a doktor úr autóját az amúgy állami műhely, állami alkatrészeit felhasználva. Ha a bolti eladó nemcsak banánt, hanem téliszalámit is szerzett, méghozzá áron alul, vagy esetleg orkán dzsekit, sokol rádiót, vagy más kincsnak számító árut, akkor a fodrászsnő örökké ingyen mosta, festette, dauerolta az eladó haját, amúgy az állami fodrászat állami hajápolási cikkeivel. Ha a halárusítási engedély határozatlan időre szólt, és olyan időkből intézte azt el a tanácsi elvtárs, amikor még senkinek nem volt ilyen engedélye, akkor ezért a nagy ajándékért a halas kofa örökre hálával tartozott. A tanácsi elvtárs minden egyes karácsony előtt elküldte sofőrjét a karácsonyra való halért, pontosan felírva, hogy miből mennyit kér, és soha még csak nem is próbálta „megsérteni” a halárust azzal, hogy fizessen a halért, hiszen az ellenszolgáltatás volt az eredeti nagy ajándékért, függetlenül attól, hogy a reciprocitás szerinti mértéket rég meghaladta és az már redisztributív adó volt inkább. Az ajándék, a látszólag ingyenes szolgáltatás (a soron kívüli életmentő műtét, a hiánycikknek számító banán pult alóli biztosítása, az árusítási engedély kivételes biztosítása) olyan személyes függőségi viszonyt teremtett, melynek érzelmi biztosítéka a hálán alapuló hűség, materiális vonatkozása pedig a folyamatos rendelkezésre állás, az anyagi értékű vizontszolgáltatás előre meghatározott mértékű folyamatos biztosítása.

7. Az újfeudális függőségek rendszerének felváltása a polgári társadalommal

Hankiss Elemér elemzése szerint az államszocializmus társadalmi struktúrája újfeudális jellegű volt. A vertikális személyi függőségek rendszere szorosan összefüggött a redisztributív újatermeléssel, a diktatórikus hatalomgyakorlással, a totalitárius rendszer kiépülésével illetve a premodern társadalmakra jellemző differenciálatlanságból fakadó alacsony hatékonysággal.

Nézzük sorra ezeket az összefüggéseket.

A gazdaság illetve a társadalom erős központosítottságával, a megtermelt javak egy központba vonásával és onnan történő újra elosztásával úgy függ össze az újfeudalizmus, hogy ez az erős központosítás, a javak széles körével való rendelkezés túl nagy hatalmat biztosított a társadalomirányító központnak. A politikai központ rendelkezik mindennel, tőle függ ezért a pusztá életben maradás, az egzisztálás is. Adományként juttatja vissza a termelőkhöz, a társadalom tagjaihoz a javakat, méghozzá olyan adományként, melyért feltétlen engedelmességet, hűséget vár cserébe. Az újfeudális struktúra hatalmi elitje korlátlan hatalmat gyakorolhat alattvalói felett, kihasználva azok egzisztenciális függőségét.

Ez a kiszolgáltatottság infantilizálja az egyént, aki ebben a függőségi helyzetben, ebben a kiszolgáltatottságban joggal érzi úgy, hogy saját erejéből semmire sem képes, kiszolgáltatott gyermek és ennek megfelelően viselkedik. Így válik bármilyen parancsot habozás nélkül teljesítő engedelmes alattvalóvá. Így veszíti el önbecsülését és a társaival való összefogás képességét. Létében függ a felette lévőtől, hiszen az ő jó akaratán, közben járásán, az ő szaván, támogatásán, protezsálásán múlik a munkahely, a gyerek iskoláztatása, a jobb lakás és szinte minden. A feudális és újfeudális rendszerek lényegéhez tartozik a közösségek felszámolása és új közösségek kialakulásának a megakadályozása. Röviden a redisztributív elosztási rendszer által kialakított egzisztenciális függőség, illetve a hatalmon lévők kezében összpontosuló újraelosztási jogosultság áll a főkutya-alkutya függőségek hátterében.

Az infantilizált alkutyák számára az érdekérvényesítés egyetlen lehetséges módja a kijárás, a protekció, a patronálás, a keresztapaság, a lobbizás, a kiskapuk megkeresése. Érdekeiket nem intézményesíthetik, politikai szinten nem jeleníthetik meg. Ha nem lehetnek közösségeik, akkor nem szerveződik meg a civil társadalom, nincs nyilvánosság, nincs lehetőség a törekvések politikai szintű érvényesítésére, azaz nincs demokrácia. Az újfeudális társadalmi struktúra politikai megfelelője a diktatórikus hatalomgyakorlás.

Az újfeudális rendszer infantilizált, függő helyzetben lévő alattvalója magányos ember. Nem alkothat közösséget társaival, nem nyilváníthatja ki saját akaratát. Munkáját utasításra végzi, és általában mindig mindent parancsra tesz. Bizonytalan. Nem tudja, hogy szüksége van-e bárkinek is rá, és éppen őrá. Minden azt sugallja, hogy helyettesíthető, pótolható. Úgy érzi nincs saját helye a világban, már önmagának sem fontos. Egzisztenciális kiszolgáltatottsága és személyi függősége az ilyen magányos lényeket a totalitárius rendszerek kiépítésének biztosítójává teszi, hiszen az ő életük totálisan ellenőrizhető, alakítható a hatalmon lévők által.

Az újfeudális struktúra természetes talaja a kizárólagos hatalomgyakorlásnak. A személyi függőségi rendszer csúcán egyetlen személy áll, ő tartja kezében a szálakat. Hatalma csak részben fakad a központosított és általa újra osztott javakból. Legalább ennyire fakad a személyi kapcsolatok rendszeréből is. Hiszen a rendszer működésének alapja, hogy mindenki tartozik valahová. Mindenki tudja, hogy ki az ő főkutya, akitől élete jobbra

fordulását remélheti, és akinek személyes hűséggel, feltétlen engedelmességgel tartozik. Miként számon tartja saját alkutyáit, akikről ő gondoskodik, és akik neki tartoznak engedelmességgel. Egy ilyen egyszerű és világos szerkezetű társadalmi rendben élő ember számára a többpártrendszeren alapuló demokrácia és a piacgazdaság: maga a káosz, a teljes elbizonytalanodás rémképe. Létének biztos támaszát veszítené el az ember, ha nem ismerné ki magát pontosan a fő- és alkutyák sokaságában, ha időről időre váltakoznának a főkutyák, ha a személyek helyét pozíciók, intézmények váltanák fel. Mi lenne a gyámoltalan gyermek felnőttekkel, ha patrónusaikat, protektorukat, keresztapjukat, csak úgy leválthatnák, lecserélhetnék. Kihez fordulhatnának támogatásért, kitől várhatnák ügyeik elintézését, kitől remélhetnének gondoskodást. És milyen rettenetes lenne az alkutyák összefogásától, engedelmességétől rettegni. Mi lenne, ha ide-oda kóborolhatnának az alkutyák, kitépve magukat a hűbéri láncból.

A rendszerváltás során létre jött többpártrendszer nagy káoszt, traumát okozott e téren. Az emberek, akik lehet, hogy nem szerették az államszocializmust, de jól kiigazodtak benne, az új világban elbizonytalanodva botorkáltak. Hamarosan lázasan keresték az új potenciális főkutyákat, a kijáró embereket, az új hatalmi körökhöz kapcsolatokkal rendelkezőket. Nehézséget okozott az új kapcsolatok kiépítése, az új klientúrákban a megfelelő pozíció kivívása. Örök aggodalom, hogy jó lóra tettek-e, befut-e a várományos? Az előző korszak sziklaszilárd rendjében semmi sem veszélyeztette a hatalom csúcsaihoz kiépített kapcsolati rendszert. Soha, semmi nem változott. A kapcsolatok fontossága természetes és feltűnés mentes volt. Az új világban tudatosult a személyes kapcsolatok kiépítésének jelentősége. Az aggodalmak után nagyon sokaknak igazi fellelegzést jelentett a régi arcok, régi emberek visszatérése a politikai hatalomba.

Az új pártok vezetői, az új hatalmi elit, a jogállam vezető pozícióit betöltők számára óriási kihívást, ha tetszik kísértést jelentett a személyi függőségek hagyományos rendszere. Ők is az előző rendszerben szocializálódtak. Régi örökség, hogy Magyarország a rokonok és panamák országa. A klientúra építés, a személyi összefonódás nem számolódott fel.

A polgári társadalommá válás alapvető feltétele a polgárrá válás. A polgár egzisztenciálisan független. Képes és kész önmagáról, valamint családjáról gondoskodni. Az anyagi javakkal rendelkezése révén a polgár burzsoá. A polgár képes és kész saját sorsa és a körülötte lévő világ alakítására. Beeszlást követel és bele is szól az életét közvetve vagy közvetlenül befolyásoló döntések meghozatalába. A polgár citoyen. Továbbá a polgári lét egy meghatározott életminőséget, kultúrát, értékrendet jelent. A polgár léte több mint biológiai vegetálás. A polgár ismer és elismer önmagára és másokra egyaránt érvényes egyéb mércéket, értékeket, mint az életben maradás parancsa. Szabadsága éppen ebben rejlik. Valamilyennek választja önmagát, és munkálkodik önmaga megteremtésén. Sáfarkodik a rábízott talentumokkal.

A polgári szabadság feltétele a megfelelő információkkal rendelkezés, a jelen valós viszonyainak az ismerete. Csak a jelen tényeinek megismerése során ismerhetőek fel a jelenben rejlő lehetséges jövők. Csak a jelenre vonatkozó valóságos ismeretek segíthetik a reálisan választható alternatívák felismerését. A szabadság, a szuverén döntések meghozatala előfeltételezi a döntés során választható különböző lehetőségek ismeretét, sőt annak az előre látását, hogy melyik alternatíva milyen következményekkel jár.

Így kötődik a polgári nyilvánosság a polgári léthez. Az uralommentes kommunikáció, az információk szabad áramlása csak akkor következhet be, ha van hozzá megfelelő

tér, ha működik a társadalmi nyilvánosság, mint közvetítő mező a civil társadalom és a hatalom között. Az egymás megértésére és megegyezésre irányuló diskurzusok során rajzolódnak ki, erősítődnak meg a véleményazonosságok és véleménykülönbségek, itt fogalmazódnak meg a közös érdekek és törekvések, itt választódnak ki azok a személyek, akik alkalmasak a kitűzött célok megvalósítása érdekében küzdelembe indulni, a döntéseket a közösség érdekeinek megfelelően befolyásolni. A polgári nyilvánosság és a civil társadalom megszerveződése vezethet el a polgári demokrácia széleskörű, társadalmi szintű megvalósulásához. Ehhez a jogi és gazdasági változások csupán szükséges, de nem elégséges feltételek. Ehhez az egyének participációjára, tudatos és önkéntes részvételére, bevonódására van szükség. Úgy tűnik, hogy a rendszerváltás óta eltelt két évtized ehhez nem bizonyult elegendőnek. Az involváltság, a személyes érintettség felismerése, a világ, a körülmények megváltoztathatóságába vetett bizalom hiányzik. Az infantilizált, „alkutya” létre kárhoztartott alattvalók, a kádári rezsim kettősségében szocializálódott tömegek szó szerint igazolni látszanak Fukuyama tételét, mely szerint a gazdasági versenyképesség javulásának, az életminőség jobbá válásának legnehezebben elhárítható akadály a államszocializmus legsúlyosabb örökségeként magunkkal vonszolt bizalmi deficit.

Minduntalan bele botlunk az „ügyse sikerül” mentalitásba, mely H. Arendt szerint a totalitárius rendszer lényegét jelentő magányosság velejárója. Mindig mindenben a legrosszabbra számítunk. Nem vagyunk biztosak benne, hogy van-e saját helyünk a világban, fontosak vagyunk-e valakinek, érdemes-e léteznünk. Ezek a kétségek mintha már nem is csak az egyes egyéneket gyötörnék, hanem mintha nemzeti kultúránk részévé váltak volna.

Az államszocializmus újfeudális jellegű, premodern viszonyai Luhmanni fogalomrendszerének alkalmazásával úgy is leírhatóak, hogy az emberek mindennapi tapasztalata alapján meggyőződésük, hogy a világ megváltoztathatatlan. Nincs befolyásuk a dolgok alakulására. Ha történnek is változások, azok előre nem látható kimenetelűek, véletlenszerűek. A jövő nem rajzolódik ki a jelen horizontján, nincsenek ma még egyaránt választható jövők. Az egyén nem választhat, ha mégis választásra kényszerül, akkor nem látja döntése várható következményeit. Nem ő választja ki és valósítja meg a számára legkedvezőbb jövőt. Csak túlélni, megüszni, kibekkelni, ez vált sokak életprogramjává. Mindennek lenyomata, hogy a rendszerváltás interpretációjáról szóló narratívák, szinte kivétel nélkül külső erők hatásának, véletleneknek, népmesei csodás fordulatnak, netán sötét erők összeküvésének írják le az államszocializmus megszűnését, a polgári demokrácia megszületését. Nincs forgalomban olyan narratíva, mely azokat a tényeket mesélné el, azokról az emberi összefogásokról, tudatos döntésekről, tettekről szólna, melyek bizonyították, hogy a rendszerváltás ebben az értelemben is fordulat volt, hiszen az addig megváltoztathatatlannak tűnő világot az emberek tudatosan, a lehetőségek felismerésével, a saját választásuk szerint változtatták meg, személyes vállalásaikkal, tetteikkel, társaikkal együttműködve.

8. Ipari társadalom helyett tudásalapú információs társadalom

A rendszerváltás időszakában egyértelműen bebizonyosodott, hogy az államszocializmus erőltetett iparosítási gyakorlata zsákcába jutott. Az ipari nagyvállalatok többségének gazdasági vesztesége, csődje addig is csak külső forrásokból, előbb a nemzeti jövedelem redistributív átcsoportosításából, majd a külföldi hitelek felvételéből volt finanszírozható.

A rendszerváltás időszakában összeomlott az iparon alapuló gazdasági szerkezet.

Ekkor végig lehetett gondolni, hogy egy más szerkezetű, a piaci viszonyokhoz igazodó iparfejlesztés válik a gazdasági stratégia alapjává, vagy megkezdődik egy másik modell kiépítése. A második megoldás mellett szólt az a tény, hogy a világ fejlettebb régiója már kilépett az iparszerű társadalom szakaszából és megkezdődött a tudásalapú információs társadalmak kiépítése. Magyarország az információs társadalmat leszűkítetten értelmezte, abból főként az iparilag gyártott eszközöket, a technikát és a technológiát látta meg és próbálta meghonosítani. Gyakorlatilag az ipar szerkezetének átalakítását kísérelték meg, figyelemmel az új iparágak, technikák és technológiák megjelenésére. Az ipari beruházásokhoz szükséges tőkét külföldről próbálták idevonzani. A multinacionális cégek és más külföldi beruházók nem hozták meg a remélt sikert, az ipari fellendülést. A lehetséges másik út, amely valójában korszerűbb is lenne, máig nincs kihasználva. A tudásalapú információs társadalom lényege nem az internet, vagy más infokommunikációs eszköz, miként a kapitalizmus lényege sem a gőzgép. A tudásalapú információs társadalom új fejlesztési erőforrásokra, új gazdasági szerkezetre és az emberek közötti érintkezési viszonyok új típusára épül. A fejlődést meghatározó erővé a tudás, az információ válik, más megfogalmazásban a kulturális és a társadalmi tőke. A gazdaság szerkezetében a szolgáltatások válnak dominánssá. Az emberek közötti érintkezések jellemző formája a hálózatiság, melynek csak egyik megjelenési formája a világháló.

A hálózatiság lényege, hogy az egyenrangú partnerek bizalmon alapuló horizontális kapcsolatokat hoznak létre, melyek egymás megértésére, megegyezésre irányulnak és biztosítják a kölcsönös előnyöket nyújtó együttműködést.

A rentabilisan működő ipar kialakulásának elmaradása, a világban zajló tendenciák figyelembe vétele, a materiális tőke hiánya és még számos körülmény indokolná, hogy a tudásalapú információs társadalom kiépítését válasszuk. Az erre irányuló erőfeszítések nem jártak eddig kellő eredménnyel. A kulturális és társadalmi tőke akkumulációja, materiális tőkévé konvertálásuk mechanizmusának kiépítése helyett túl sok erő fecseklődik a külföldi tőke idecsalogatásra, az ipari parkok és ipari munkahelyek számának növelésére. A humán-erőforrások, a bizalom, a fenntartható fejlődés, az életminőség olyan szlogenekké váltak, melyeket minél gyakrabban emlegetnek, annál kevésbé vesznek komolyan.

A társadalomelméletek kategóriarendszerének felhasználásával adható különböző interpretációk tovább bővíthetők, gazdagíthatók. Ezek mellett léteznek a különböző politikai interpretációk és a legkülönbözőbb magánvélekedések. Mindennek lenyomataként az egyének szintjén is sokszínű magánvélekedések léteznek a rendszerváltásról. Vannak akik tagadják, hogy lett volna rendszerváltás, mások nem szereztek tudomást róla, léteznek negatívan értékelők és akadnak, akik pozitívnak tekintik. Ezzel összefüggésben arról a rendről is nagyon eltérően vélekednek, amelybe beilleszkednek, illetve amin kívül maradnak. Az emberek fejében élő rendkép közvetlenül nem ismerhető meg. Nemcsak azért, mert nem tárnák fel szívesen az érintettek saját elképzeléseiket, melyet a rendről alkottak, hanem azért sem, mert ez csak a legritkább esetben tudatosul az érintettekben. Az emberek cselekvő lényként teszik a dolgukat, de arról, hogy miért éppen azt teszik, amit tesznek, legfeljebb krízis helyzetben tudnak beszámolni. Csak amikor meghibásodik a körülöttük lévő világ, amikor nem működnek többé a jól bevált életreceptjeik, akkor viszonyulnak megismerőként saját világukhoz, életükhöz. Amíg működnek a habitusukba beépült viselkedési minták, amíg elboldogulnak a szocializáció során interiorizált sémák alkalmazásával, addig nem tudatosul bennük saját világképük. Az etnometodológiai irányzat tanácsát megfogadva

várhatjuk és elemezhetjük a válsághelyzetekben születő magyarázatokat, vagy a cselekvésekből következtetünk a mögöttük húzódó értelmezési keretekre, rendképekre.

Hitek, meggyőződések, emberi mentalitások, habitusok, rendről alkotott elképzelések. A rendszerváltás előtti és utáni állapotok ismeretében vajon milyen képek élnek az emberek fejében a világ működésének rendjéről, saját életük rendjéről? Milyen elképzelésekhez, hitekhez, meggyőződésekhez igazítják a mindennapok során viselkedésüket és ezáltal milyen valóságos társadalmi világot valósítanak meg? Melyek azok a világértelmezési sémák, életminták, életreceptek, melyek kulturálisan rögzültek, és amelyeket természetesnek, normálisnak, magától értetődőnek tekintenek és alkalmaznak életvilágukban?

Milyen az a megszokott, kölcsönös elfogadott és legitimnek tekintett rend, melyet értelmezés útján konstruál magának a mai magyar társadalom?

A következőkben egy hipotézist ismertetetek, mely a Magyarországon élő emberek rendről alkotott elképzeléseire vonatkozik.

Rendképek a mai magyar társadalomban

1. Vertikális személyi függőségek

Hipotézisem szerint, ha a mai magyar társadalom tagjaiból csoportokat különítenénk el a fejükben élő rendképek alapján, akkor a legnépesebb halmazt azok alkotnák, akiknek a meggyőződése szerint ma is minden a magasabb státuszúakhoz fűződő személyes kapcsolatokon múlik. Az ő rendképük szerint boldogulni, előrébb jutni csak akkor lehet, ha megfelelő patrónusa van az embernek, aki gondoskodik róla, aki protekcióval, a kiskapuk megkeresésével, lobbizással eléri a kívételes bánásmódban részesítést. A társadalmi egyenlőtlenség rendszerében elfoglalt helyet e rendkép szerint az dönti el, hogy sikerül-e megfelelő főkutnyához elszegődnie az egyénnek, sikerül-e a feltétlen engedelmesség, a kizárólagos hűség révén elérni egy befolyásos keresztapa jóindulatát. A felemelkedés elsődleges feltétele nem a tehetség, a szorgalom, a tudás, a teljesítmény, hanem a megfelelő támogató. Így lehet jó munkához, megrendelésekhez, pályázati forrásokhoz, olcsón megszerezhető (esetleg privatizálható) javakhoz jutni. Protekció kell a gyors és hatékony ügyintézéshez, a gyógyuláshoz, a szüléshez és a temetkezéshez is. A társadalom margójára, peremére azok kerülnek, akik nem rendelkeznek befolyásos patrónussal, nincsenek megfelelő kapcsolataik a magasabb körökhöz. Az alacsony iskolai végzettség, a szakképzettség hiánya ellenére sokan magas pozícióba kerülnek, jól boldogulnak.

A politikai pártok klientúrája éppen erre a vertikális személyi kapcsolati rendszerre szerveződik, a csatlakozó támogatók hűségük fejében a hatalomra jutó politikusoktól személyes előnyöket, kivételezett támogatást, protezsálást várnak, mely magas hivatalokban, állami vagy önkormányzati megrendelésekben, hazai és uniós pályázati pénzek elnyerésében, jutányos áron történő vagyonszerzésben térül meg. A politikai szociológia a pártok kartellese, trösztösödése néven írja le azt a folyamatot, amikor a pártok felcsúsznak az állami színterekre és kizárólag az őket hatalomra segítő gazdasági csoportok támogatása, a számukra történő előnyjuttatás érdekében tevékenykednek, ez határozza meg döntéseiket, a valódi feladatok, így a társadalom valós érdektagoltságának képviselote helyett.

A korrupciónak az a burjánzása, mely a magyar viszonyokat jellemzi, szorosan összefügg azzal a széles körben elterjedt meggyőződéssel, mely szerint csak mások lefizetésével, megvásárlásával lehet bármit elintézni. Mindenüvé kapcsolat kell, és a kapcsolatot teremtő személy anyagi juttatást kér vagy vár el. Ha ezt tekintik a világ természetes, normá-

lis rendjének, akkor a véletlenül lebukó és az igazságszolgáltatási eljárás alá kerülő elkövetőkre mártírként, áldozatként tekintenek az emberek, mondván: csak azt tette, amit mindenki más szokott. Az önfelmentés, a felelősség alóli kibújás, ha tetszik, akkor a kognitív diszszonancia redukciója szempontjából is fontos tényező az a feltételezés, hogy csak így lehet, mindenki ezt teszi.

Az infantilizált, gyermeki szintű életnek vannak kifejezett előnyei. Ilyen előny a felelősség hiánya és a biztonság, melyet mások gondoskodása nyújt. Rendkívül kényelmes állapot úgy élni az életet, hogy az ember önmagát semmiért nem tartja felelősnek, semmilyen feladatot, avagy kötelezettséget nem akar teljesíteni, teljes meggyőződéssel hiszi, hogy mások dolga a róla történő gondoskodás. Ha ezt sikerül azzal a rendképpel magyarázni, hogy ő nem tehet semmit, rajta semmi sem múlik, akkor jó közérzettel illeszkedhet be a következmények nélküli ország kisebb vagy nagyobb stikliket elkövető társtetteiseinek körébe.

Ebből a szemszögből nézve a beilleszkedni nem tudó deviánsok azok lesznek, akik nem képesek vállalni a boldogulásért, az előbbre jutásért, vagy pusztán a szinten maradásért a személyes összeköttetésekből szerezhető jogtalan előnyöket, a korrupció aktív és passzív elkövetési alakzatának a váltakozó, de mindkét vonatkozásban folytatódó elkövetését.

Ennek az újfeudális hűbéri láncnak a tagjai egyszerre patronáltak és patrónusok, megvesztegetők és megvesztegetettek, alkutyák és főkutyák. Aktívan cselekszenek, egy habitusukba rögzült minta szerint, mely eddig sikeresnek bizonyult, így már szinte automatikusan vezérli őket.

2. Minden bizonytalan, bármi megtörténhet

Feltételezésem szerint ma Magyarországon a második legnépesebb tábor azoké, akik a rendezetlenséget tekintik rendnek, akik az anómiás állapot kelte feszültségtől szenvedve élik életüket.

Durkheim szerint a gyors és mély társadalmi átalakulásokat mindig anómia követi. A korábbi értékek és normák relativizálódnak, az előző korszak rendje széthullik, érvényét veszti. Ám az új rend még nem alakult ki, nem szilárdult meg, az új világban érvényes értékek és normák még nem jegecesedtek ki.

Az anómia a társadalom rendezetlenségéből fakadó általános feszültség állapota, mely mindenkire kihat. Magyarország XX. századi történelme másból sem állt, mint mélyre ható és gyors társadalmi átalakulásokból.

Világháborúk, a Monarchia széthullása, forradalmak, ellenforradalmak, különböző színű diktatúrák, megszállások és felszabadulások, más és más szövetségi rendszerekhez csatlakozások és kiválások, reformok és rendszerváltozások. Évszámokkal jelezve: 1914, 1918, 1919, 1929, 1939, 1944, 1945, 1948, 1956, 1968, 1989, 1990.

Mindezek a változások nemcsak a rendszerek szintjén zajlottak, nemcsak a politikát vagy a gazdaságot érintették, hanem behatoltak az emberek mindennapi életébe. Azokat a szabályokat kérdőjelezték meg, helyezték hatályon kívül, melyek pontos előírásaikkal rendet teremtettek a világban, melyek igazodási pontként szolgáltak, melyekkel mérni lehetett a saját viselkedést és mások tetteit.

Az anómia még akkor is bizonytalanságot teremt és ennyiben negatív, ha az azt előidéző társadalmi változás alapvetően pozitív. Az anómia az egész társadalmat érinti, mindenkit elbizonytalanít, mindenkit feszültséget kelt. Még akkor is ha a többség meg-

birkózik ezzel az állapottal, és „normálisan” él a normák nélküli, vagy csak relatív érvényességű normákkal rendelkező világban. Vannak azonban, akiknél a társadalmi eredetű rendezetlenség és bizonytalanság egyéb okokkal összekapcsolódva deviáns viselkedéshez vezet. A deviáns magatartások, mintegy a jéghegy csúcsaként jelzik a társadalmi anómiát.

Ha nincs világos és egyértelmű szabály, akkor bármi megengedett. Illetve a megnőtt és állandósult feszültséget nem mindenki viseli egyformán, van aki bármi áron, akár meg nem engedett eszközökkel is oldja, enyhíti. Ilyen eszközök: az alkohol, a drogok, a gyógyszerek, a bűnözés és végső estben az öngyilkosság.

A társadalmi változások gyakoriságának ismeretében nem az a kérdés, hogy miért ilyen magas Magyarországon a devianciák, különösen bizonyos deviáns magatartások aránya, hanem inkább az, hogy miért nem vált mindenki deviánssá ebben a tartós anómia okozta általános feszültségben?

A rendszerváltás óta eltelt idő nem bizonyult elegendőnek egy új társadalmi rend (nomos) kialakulásához, megszilárdulásához. A korábbi korszak kettős társadalmi rendje: a redisztributív és piaci viszonyok szimbiózisa talán gazdaságilag hatékony segítség volt, ám az értékrendeket, normákat tovább kuszálta. Az állami munkásként fix havi fizetésért reggel 6-tól 2-ig lusta, nem törődöm, selejtet termelő szakikból délután kettő után varázsütésre szorgos, dolgozó, kreatív teljesítménybérben dolgozó piaci munkaerő vált. A valóság értelmezés útján történő konstruálását vicceivel legitimáló Hofi Géza megfogalmazása szerint: „ők fizetettek, mi meg dolgoztunk” az állami szektorban, ahol a legfőbb elvárás az engedelmesség volt, ahol a kreatív, innovatív emberek „nehéz embereknek” minősültek. A második gazdaságban, a második műszakban történő boldoguláshoz sem ártott ismerni a kiskapukat, kellett az „ügyesség”, ami a jogtalan és morálisan helyteleníthető cselekedetekre való készség fedőnevévé vált.

Méltán vált a korszak jelképévé Kádár János hunyorgása, melyet az ország népe kacsintásnak értelmezett, és úgy vélte: így jelzi az ország vezetője, hogy ő sem gondolja komolyan azt, amit mond. Így vált általános érvényességű szabállyá, hogy mást kell mondani, mint amit gondolunk, és másként lehet cselekedni, mint ahogy beszélünk. Csak jóval később derült ki, hogy Kádár hunyorgása szembetegségéből fakadt, de ettől még a közfelfogás szerint az össznépi hazudozás, lopás és csalás megerősítésnek kifejeződése volt.

Csoda-e, ha ma is ott tartunk, hogy ugyanaz a politikai beszéd egyszerre értelmezhető a legocsmányabb „hazugságbeszédnek” és a legfelelőbb „igazságbeszédnek”

Ez az anómiás állapot a totális uralomból fakadó magányossággal társulva hihetetlen szenvedések forrásává válhat. Egyúttal teljesen védtelenné teszi az egyént a felülről vezéreltséggel szemben éppen úgy, mint a kívülről irányítottsággal szemben. Bármire könnyen rávehető a magányos, frusztrált, sehová sem tartozó, önmagában sem bízó egyén pusztán a valahová tartozás, a befogadás, a mások általi elismerés reményében. A divatok, a trendek, a reklámok, a manipulációk, a csoporthatás, a tömegbefolyás, a médiumok legjobb követője ezekből az emberekből lesz. Nagy kérdés, hogy az anómiás állapotnak mi a negatívabb hatása: a kívülállóvá, a többségtől eltérő és negatív megbélyegzésben részesülő deviánssá válás, vagy esetleg a totális beilleszkedés, a feltétlen alkalmazkodás, a bármely külső elvárásnak való kényszeres megfelelni akarás.

Ha helytálló az a feltevelés, mely szerint az emberek túlnyomó többsége a vertikális személyi függőségi rendszert tekinti a mai magyar társadalom működését meghatározó rendnek, akkor a csoportnyomás illetve a tömegbefolyás révén ez a rendkép sokszorozó

dik meg a bizonytalan, valahová tartozni akaró, és másokról mintát vevő emberekben.

3. A fogyasztói társadalom pénzközpontú rendje

A korábbiakban láttuk, hogy a rendszerváltás során nyitva álló lehetőségek egyike a fogyasztói társadalmak mintájának követése volt. Magyarország hosszú történelmi múltra visszanyúló dilemmája a nyugati modell feltétlen követése, az ahhoz történő felzárkózás avagy más megoldás, más fejlődési út keresése és megvalósítása. A felvilágosodás kora óta különösen markánsá vált az emberiség fejlődésének unilineáris elképzelése. A történelmet olyan egyirányú fejlődési folyamatként értelmezik ebben a szemléletmódban, melynek élén a nyugat-európai illetve észak-amerikai társadalmak járnak, és amely az anyagi jólét növekedését tekinti mércének.

Az államalapítás kora óta Magyarország a nyugati mintát próbálja követni, de ismétlődően letérítődik erről az útról. Így aztán folyamatosan érvényes a „Vigyázó szemetek Párizsra vessétek” útmutatás.

A legutóbbi vargabetű, azaz a szovjet megszállási övezetbe tartozás okozta hosszúságú stagnálás a keleti típusú despotikus rendszerben ismét felfokozta a vágyakozást a nyugati modellhez csatlakozás iránt. A negyven évnyi kényszerű lemaradás miatt a „csatlakozás”, az utolérés, csak a modernizációs fejlődési út választásával volt elképzelhető. Ezt szolgálta a többpártrendszer bevezetése, a piacgazdaságra történő áttérés, illetve az alrendszerek autonómiája helyreállítására tett kísérlet.

Gyakorlatilag vita sem folyt egy másik út választásának lehetőségéről, esetleg célszerűségéről.

Az elmaradottságból fakadóan és a kényszeres utolérési, utánzási vágytól vezérelten a pénzközpontú tőkés gazdasági, társadalmi rendszernek egy sajátos magyar válfaja jött létre, melyet „vadkapitalizmusként” szoktak emlegetni. Az ennek alapjául szolgáló kapitalizmuskép rendkívül elnagyolt és sematikus. Őrzi az államszocializmus korszakának tankönyveiben szereplő dollárhasú, szivarozó, kalapos tőkés ellenszenves képét, ezt vegyíti a Hobbes-tól származó negatív társadalomképpel, melyben „embernek ember farkasa” Mindehhez hozzáadódik az a bizalmatlanság és magány, mely az előző korszakban vált a rendkép meghatározó részévé. Ebből aztán kikeverődik annak a rettenetes társadalomnak a rémképe, amelyben csak másokat letaposva, másokon átgázolva, könyörtelenül lehet boldogulni, ahol senki és semmi sem szent, ahol minden eladó, ahol minden és mindenki (el)árulható.

Az ebbe a csoportba sorolható emberek egy része azok közül kerül ki, akik már 1968-tól bekapcsolódtak a piacgazdaságba. Ám ahogy arra korábban már utaltunk, ezek a piaci viszonyok nem voltak valóságosak, hiszen a pártállam erősen beavatkozott, irányította a piacot. Egyébként is kettősségben éltek a piaci viszonyokba a második gazdaságon keresztül bekapcsolódó családok. Megtartották állami munkahelyüket és a társadalmi egyenlőtlenségek rendszerében elfoglalt helyüket a redisztributív és a tranzaktív újratermelési rendszerekben elfoglalt státuszuk együtt határozta meg. Ez a kettősség nemcsak gazdasági viszonyaikat, munkájukat, jövedelmüket befolyásolta, hanem azokat a magatartásformákat is, melyek eredményeseknek bizonyultak és így sikerként rögzültek. A piaci viszonyokat jellemző pénz centrikus magatartás összefonódott az államszocializmus személyi függőségei között kiigazodó, abban érdekeit érvényesíteni tudó magatartással. Ez a tudás, ez a rendkép szocializálódott és örökítődött át sokakban. Számukra természetes és magától

értetődő, hogy a jelen viszonyai között sem tisztán a piac törvényei érvényesülnek, a gazdaságba inklúzió útján bevonódnak, egyéb, piacidegen szempontok, így a politikai illetve a személyes függőségi viszonyok.

A csoport másik bázisát azok az emberek képezik, akik fogyasztói orientációjuk révén tekintik a pénz vezérelte gazdasági rendet a világ érvényes rendjének.

Bizonyára vannak olyanok is, akik a klasszikus kapitalizmus szellemével összhangban,

a gazdasági tevékenységet az emberi élet olyan részének tekintik, ahol érvényesíteni kell a tehetség kibontakoztatásának, a legjobb eredmények elérésére törekvésnek a követelményét. Vagy akár rendképük meghatározója lehet a protestáns etika, mely a Biblia alapján a ránk bízott talentumokkal történő sikeres sáfárkodást tekinti az istennek tetsző élet kritériumának. A gazdasági képességeket, javakat, így magát a rendelkezésre álló pénzt is talentumnak minősítik.

4. A világ rendje az autentikus életre törekvés

A rendszerváltás felszámolta az autentikus emberi élet legsúlyosabb akadályát képező totalitárius rendszert. Ám az emberek fejében korábban kialakult rendkép még hosszú időn át, máig sokakban fennmaradt. Nehezítette az autentikus élet vágyának elterjedését és még jobban az ilyen élet megélését az a tendencia, hogy sokakon az anómia, az elbizonytalanosítás lett úrrá. Mások belevetették magukat a pénz vezérelte fogyasztói társadalomba.

Meglehetősen szűkre becsülöm azoknak az embereknek a körét, akiknek a világ és az élet rendjéről alkotott elképzeléseit az autentikus, szabad emberi élet vágya hatja át.

A tömegtársadalmak az egyének azt sugallják, hogy mindenki pótolható, helyettesíthető. Az egyén csak egy a tömegből. A feladat a másokhoz hasonlóvá válás, az igazodás a külső elvárásokhoz. A szürke tömegbe történő beolvadás érdekében az emberek egyre messzebbre halogatják eredeti céljaik megvalósítását. Valójában lehetőség lenne szabadságuk kinyilvánítására, önmaguk megválasztásra, kiteljesítésére. Az ember megismerhetetlen, pótolhatatlan csoda voltának kiteljesítése, a minden emberben lehetőségként ott rejtőző sajátos világnak a megteremtése és mások számára hozzáférhetővé tétele jelenti az autentikus életet.

5. A társadalom rendje az emberek együttműködésén alapul

A mai magyar társadalomnak feltehetően van egy része, amely úgy véli, hogy a világ és az élet rendje az, hogy törekszünk együttműködni embertársainkkal. Keressük a kölcsönös előnyöket. Igyekszünk megérteni a tőlünk eltérő véleményű, eltérő meggyőződésű és általunk esetleg helytelenített módon viselkedő emberek helyzetét, szempontjait.

Ez a megértésre törekvés fakadhat vallási meggyőződésből, morális aspektusból vagy éppen a kommunikatív cselekvés iránti meggyőződésből. Állhat háttérben egy szilárdan elkötelezett közösség, család, világnézet, vagy a sikeres gazdasági, társadalmi működés titkának felismerése.

Ma a világban a gazdasági csodák, a gyors fejlődések nagyrészt a széleskörű kooperációs készségből, a kölcsönös bizalmon alapuló együttműködésből fakadnak. A hatékony együttműködésnek a titka nem valamely professzionálisan kifundált szervezeti modell, valamely különösen hatékony irányítási technika. A lényeg a hasonló helyzetű felek horizontális kapcsolatainak kiterjesztése és működtetése. Miért nem alkalmazza akkor min-

den társadalom ezt a gyors fejlődéséhez vezető modellt? Azért, mert az együttműködésnek kőkemény előfeltételei vannak. Nevezetesen először meg kell érteni egymást, meg kell egyezni, a konszenzust be kell tartani és csakis így lehet eredményes az együttműködés, irányuljon az egy ház megépítésére, egy családi karácsonyi ünnepség megtartására, egy depressziós gazdasági övezet revitalizálására, a várható élethossz növelését szolgáló egészségfejlesztési projektekre, vagy egy atomerőmű működésének fenntartására.

A meghatározott cél elérésére irányuló instrumentális cselekvések sikerének is előfeltétele, hogy mintegy előcselekvésként sikeresen végbe menjen az egymás megértésére és megegyezésre irányuló kommunikáció.

A rendszerek hatékony működtetését sokan tévesen úgy értelmezik, hogy csak a célelérésre kell koncentrálni, nincs idő a „beszélgetésre” Ez a mentalitás vezet aztán az életvilágnak a rendszerek általi háttérbe szorításához, a kommunikatív cselekvés beszűküléséhez vagy felszámolásához. Ám ez a minden energiát egy irányba összpontosító, kizárólagos az aktuális célra koncentráló, abszolút mértékig a hatékonyságra irányuló magatartás könnyen perverz effektusként az ellenkezőjébe csap át. A hatékonyságnak is előfeltétele az előzetes konszenzus.

Vannak emberek, akik társas kapcsolataikat, életviláguk karban tartást legalább olyan fontosnak tekintik, mint az alrendszerekben elért sikereket. Számukra a kommunikáció, a bizalom erősítése fontosabb, mint a pénz, a hatalom, a munkahelyi érvényesülés. Ők akarva vagy akaratlanul közösségeket, kapcsolati hálózatokat építenek, ha tetszik akkumulálják a társadalmi tőkét. Számukra az önépítés programjának kidolgozása és megvalósítása az élet rendjéből fakadó feladat. Az ő fejükben élő kép szerint minden ember megismételhetetlen, pótolhatatlan külön világ. Az a dolgunk, hogy saját világunkat kiteljesítsük és mások világára kíváncsiak legyünk, inspiráljuk őket az autentikus életre, saját legjobb képességeik kibontakoztatására. Ebben a feltételezett rendben az egyén boldogsága, pozitív identitása alapvetően azon múlik, hogy a számára jelentőséggel bíró Másik Ember szemében milyenek pillanthatja meg önmagát. Az emberi kapcsolatok egymás kölcsönös megerősítésére, inspirálására szolgálnak. Az élet minőségét az alkotás és alkotások befogadása határozza meg. A tudás, az információk, a kultúra, mint emberi alkotások, produktumok jelennek meg és a hozzáférés az alkotó bekapcsolódás, a részvétel lehetőségét nyújtja.

Ma az ilyen világgéppel rendelkezők feltehetően elenyésző kisebbséget képeznek.

A különböző rendképek versenye még nem dőlt el. Össztársadalmi feladat, de főként az értelmiségiek felelőssége, hogy minél szélesebb körű diskurzus során alakítsuk ki a konszenzust arról, hogy milyen rendképhez igazítjuk cselekvéseinket és így milyen valóságos legitim társadalmi rendet teremtünk magunknak.

BIBLIOGRÁFIA

ARENDT 1992

ARENDT, Hannah: *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest, Európa, 1992.

BERGER–LUCKMANN 1998

BERGER, Peter, L.–LUCKMANN, Thomas: *A valóság társadalmi felépítése*. Budapest, Józsoveg, 1998.

BOURDIEU 1978

BOURDIEU, Pierre: *A társadalmi egyenlőtlenségek újatermelődése*. Budapest, Gondolat, 1978.

DURKHEIM 1982

DURKHEIM, Émile: *Az öngyilkosság*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1982.

ELIAS 1987

ELIAS, Norbert: *A civilizáció folyamata*. Budapest, Gondolat, 1987.

FOUCAULT 1991

FOUCAULT, Michel: *A modernség politikai-filozófiai dilemmái, a felvilágosodáson innen és túl*. Budapest, MTA Szociológiai Intézete 1991.

HABERMAS 1971

HABERMAS, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest, Gondolat, 1971.

HANKISS 1982

HANKISS Elemér: *Diagnózisok*, Budapest, Magvető, 1982.

HANKISS 1984

HANKISS Ágnes: *Kötéltánc*. Budapest, Magvető, 1984.

Luhmann írásaiból válogatás. Budapest, Szociológiai Füzetek 42. szám, 1987.

WEBER 1995

WEBER, Max: *Gazdaság és társadalom*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1995.